

DIN PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

AURELII AUGUSTINI
DE CIVITATE DEI

CAPITOLE ALESE

TEXT

ÎNȘOȚIT DE O INTRODUCERE ȘI NOTE EXPLICATIVE

DE

I. N. DIANU

EDIȚIA TREIA

BUCUREȘTI
TIPOGRAFIA „REFORMA SOCIALĂ”
Pasagiul Român, 20
1923

Prețul : Lei 18.

Barna 16. Ioan.
VI a

MINISTERUL CULTELOR ȘI INSTRUCȚIUNII PUBLICE
DIN PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

AURELII AUGUSTINI
DE CIVITATE DEI

CAPITOLE ALESE

TEXT

ÎNȘOȚIT DE O INTRODUCERE ȘI NOTE EXPLICATIVE

DE

I. N. DIANU

EDIȚIA TREIA

BUCUREȘTI

—
TIPOGRAFIA „REFORMA SOCIALĂ”
Pasagiul Român, 20
1923

INTRODUCERE

Cu anul 324 după Chr., când Constantin rămâne singur împărat al imperiului Roman, se începe o nouă eră pentru creștinism. Împăratul Constantin dă lovitura de grație cultului zeilor născociți de păgâni. Nu doară că acest cult a încetat deodată de a mai dăinui; însă punctul principal, anume libertatea cultului, eră câștigat pentru creștini. Împăratul însuși se interesează de aceștia, îi protejează în toate împrejurările și, pentru a menține unitatea Bisericii, ajută pe creștini să înlăture ereziile. Se știe că în acest timp (325), are loc la Nicea primul conciliu ecumenic în care se condamnă învățătura lui Ares. De aci înainte opera creștinismului merge desăvârșindu-se și nu poa'e fi împiedicată intru nimic de încercarea vremelnică a împăratului Iulianus, care, în dorința de a redă viață vechiului cult, cu toate piedicele ce pune în calea creștinilor, nu ajunge la alt rezultat durabil decât la acela de a fi pomenit în istoria omenirii cu supranumele de „Apostata”.

Condițiunile în care se află creștinii în secolul IV sunt prin urmare altele decât cele de altă dată. Înainte, atacurile păgânilor nu conteneau nicidecum, de aceea

și scrierile *Părinților Bisericii creștine*, la început, au avut mai toate caracterul apologetic. Prima trebuință era de a se răspunde la atacurile păgânilor. Cu trecerea timpului însă, goana în contra creștinilor încetând, *Părinții Bisericii* au timpul să se ocupe și de alte cestiuni importante ca: stabilirea dogmelor, consolidarea Bisericii înăuntru și dovedirea netemeinicii ereziilor.

Paralel cu aceasta trebuie să mai amintim următorul lucru: cu timpul creștinismul cuprind toate clasele societății nu numai treptele de jos ale poporului. Din faptul acesta rezultă că nici unul din *Părinții Bisericii* numai putea să negligeze forma expunerii, cum făcuse mai înainte d. e. un *Tertullianus*, pentru care prima grijă în privința aceasta era de a fi înțeles de oamenii simplii, fără nicio cultură. De aci înainte forma scrierilor este mult mai îngrijită. Astfel se face că secolul al IV este epoca marilor *Părinți ai Bisericii de Occident*, care au fixat definitiv creștinismul Roman. În acest secol apare, între alții, ilustrii *Părinți*: *Ambrosius*, *Hieronymus*, *Augustinus*, cu cari intrăm în epoca clasică a scriitorilor Bisericii, cari au scris în limba latină.

AURELIUS AUGUSTINUS

S'a născut în anul 354 d. Chr., în orașelul Thagaste din Numidia. Tatăl său, Patricius, foarte stimat de concetățenii săi, fusese păgân până în ultimele zile ale vieții, iar mama sa, Monica, era o creștină foarte pioasă. Cum vedem, familia sa ne prezintă contrastul dintre păgânism și creștinism. Întrăurirea mamei asupra fiului a fost din cele mai puternice, așa că, după cum vom vedea mai departe, Augustinus va adopta religiunea mamei sale. Datele principale din viața lui Augustinus se pot găsi mai ales în două scrieri ale sale : *Confessiones* și *Retractationes*, cu ajutorul cărora i se poate face o biografie aproape completă. După ce a terminat studiile în orașul natal, unde arătase o deosebită înclinare spre retorică, Augustinus este trimis de tatăl său la Madaura și în urmă la Cartagina pentru a-și completa studiile retorice. Nu trecu însă mult și adevărata direcțiune a spiritului său : preocuparea de cestiunile filozofice, cu alte cuvinte direcțiunea speculativă se arată în toată claritatea. Anume, o-

cupându-se cu scrierea lui *Cicero*, intitulată: *De Philosophia* ¹⁾ citi acolo că scopul cel mai înalt al vieții este căutarea adevărului și iubirea înțelepciunii. Cum din cauza înrîuririi mamei sale, germenii creștinismului începuseră a încolți în inima sa, Augustinus se întoarce mai întâiu spre Biblie, de oarece nu putea pricepe adevărul ca ceva deosebit de numele lui Christos. Din cauza formei însă, Biblia, care în această privință nu se aseamnă cu scrierile lui Cicero, nu 'i putu inspira multă admirațiune. Dar fiindcă spiritul său avea nevoie de deslegarea acestei probleme: găsirea adevărului, îmbrățișă învățătura lui Manes o ciudată împreunare de păgânism și creștinism, în care sistem, după cum se știe, fundamentul era lupta dintre întuneric (râul) și lumină (binele). În acest timp urmă cu mult zel cetirea scrierilor profane eline și latine mai de seamă. După terminarea studiilor, se întoarce la Thagaste ca profesor de retorică, în care calitate trecu mai în urmă în Cartagina. Fiindcă, mai ales în Africa, Astrologia era la modă în acest timp, Augustinus începù să o studieze cu ardoare. Prin cetirea scrierilor astronomice și matematice însă, începù să se îndoiască de manicheism, în care Soarele și Luna jucau un mare rol; și

1) Această operă s'a pierdut în urmă, valoarea ei însă o putem deduce și din marea înrăurire ce vedem că o are asupra spiritului lui Augustinus. Prin urmare, Cicero, pe lângă alte cauze știuse să pledeze și cauza filozofiei în chip admirabil și atrăgător.

în definitiv renunță cu totul la manicheism. Doritor de un câmp mai larg de activitate, în anul 383, părăsește Cartagina și se stabilește la Roma. Aci, după o jumătate de an, se face atât de cunoscut încât atunci când se caută un profesor de retorică pentru Milan, prefectul orașului Roma, Symmachus, recomandă pe Augustinus, care și plecă îndată. Faptul acesta este hotărâtor pentru Augustinus. În Milan, făcând cunoștință cu episcopul Ambrosius, se simți din ce în ce mai mult atras spre Biblie, începând a-i înțelege frumusețile prin explicările lui Ambrosius. Interpretarea alegorică, dezvoltată de acesta, era un nutriment foarte potrivit pentru spiritul lui Augustinus. Mai rămăneau unele puncte asupra cărora Augustinus era încă în îndoială, așa d. e. nu putea înțelege pe Dumnezeu ca nematerial și nu-și putea explica nici origina răului. Cătină scrierile filosofului neoplatonic Philo, dispărură și aceste neînțelegeri. Putu să conceapă pe Dumnezeu ca pur spiritual, iar în rău nu văzu altceva decât : *privatio boni*. În fine, citirea Bibliei și a scrisorilor Sf. Paul, îl câștigă pentru creștinism. O viață ascetică însă se considera în acel timp, ca o condițiune de căpetenie pentru un bun creștin. Augustinus, în împrejurările în care se află, se înțelege că nu putea să se decidă ușor la acest fel de viață. O nouă luptă sufletească — admirabil descrisă în «*Confessiones*» — începe, însă după puțin timp o împrejurare neaș-

teptată îl decide. Odată, primind în vizită pe un concetățean, acesta îi vorbește despre Sf. Antonius și anume despre faptul că, descrierea vieții Sf. Antonius făcută de către Anastasius a produs o așa de adâncă impresie asupra a doi tineri logodiți, încât ambii au demisionat din funcțiunile lor și s'au dedicat ascetismului, iar logodnicile lor au făcut acelaș lucru. Augustinus se retrase împreună cu mama sa la Cassiciacum în apropiere de Milan, spre a se prepara de botez, care avu loc în anul 387, când se întoarce în patria sa și se stabilește la o moșioară a sa de lângă Thagaste. Aci timp de trei ani, departe de lume, se dădă cu totul lucrărilor câmpului, studiului și contemplațiunei lui Dumnezeu. În anul 391, pe când se află în biserică în orașul Hippo, fu ales preot, iar după 4 ani fu înălțat la rangul de episcop, demnitate pe care o păstră până la finele vieții (430 d. Chr.).

Scrierile lui sunt variate și foarte numeroase. În «*Retractationes*», scriere terminată cu 4 ani înainte de moartea sa, el spune că a scris 93 de opere în 232 de cărți, afară de scrisori și predici. Noi posedăm astăzi ceva mai mult de cât jumătate din operele lui. Cele cari se disting cu deosebire prin originalitatea și genialitatea conceperei lor sunt: *Confessiones* și *Civitas Dei*. În prima scriere ni se desvăluște inima lui, în a doua ni se arată seriozitatea morală, puterea gândirii, precum și înalta treaptă intelectuală de pe care privia el lumea.

Confessiones cuprind 13 cărți. În primele nouă cărți ne povestește viața sa intimă morală și intelectuală până la moartea mamei sale, când el eră în etate de 33 de ani. Cartea IX se termină cu descrierea înmormântării mamei sale și cu o rugăciune pentru ea. În cartea X ne arată starea în care se află spiritul său după 10 ani dela această dată. În primele 9 cărți prin urmare face el istoricul propriului său spirit până la primirea botezului, iar în a X arată el ce a devenit după aflarea adevărului prin studiul Bibliei și cunoașterea lui Dumnezeu. Toate ezitațiunile și nedomiririle amintite mai sus sunt descrise aci în cele mai mici detalii. Cele trei cărți din urmă cuprind reflecțiuni asupra Genesei.

Legătura acestor 3 cărți cu celelalte este explicată de Augustinus astfel: în primele 10 a arătat cum a fost condus să predice cuvântul lui Dumnezeu, în cele 3 din urmă el vreă să dea o dovadă până unde merge știința sa. Intreaga scriere este adresată lui Dumnezeu, lui se mărturisește arătându-și tot sufletul. El vreă să dea socoteală înaintea lui Dumnezeu de toată viața sa pentru ca să fie ertat dacă a greșit ceva. Inima omenească este supusă la o analiză minuțioasă și acolo unde arată luptele lui sufletești impresionează adânc până astăzi pe orcare cetitor. Această operă a avut o înrăurire considerabilă în tot timpul evului mediu, iar în secolul 18 marele Rousseau, luând-o de model a scris o carte cu acelaș titlu.

Dacă în *Confessiones* arată Augustinus puterea lui Dumnezeu asupra unui singur om, în *Civitas Dei* arată conducerea întregii omeniri prin providența lui Dumnezeu. Astfel scrierea *Civitas Dei* se transformă în o filosofie a istoriei tot așa de originală în concepție ca și *Confessiones*. Miezul acestei opere este o apologie, care, în urmă, prin adăogiri s'a mărit așa în cât să coprindă 22 de cărți publicate pe rând¹⁾, între 413 și 427 după Christos, cum dovedește și faptul că mai toate cărțile sunt însoțite de câte o prefață.

Dece a scris el această operă? În urma devastării Romei de către Alaric (410) păgânii reînvoiseră acuzațiunile lor zicând că această calamitate e datorită creștinismului, de a cărui întindere zeii păgânilor erau supărați. Augustinus voește să răspundă acestor învinuiri prin o apologie. Însă el făcând din contră pe păgâni responsabili de toate nenorocirile și căutând adevăratele cauze ale căderii Statului Roman din punctul de vedere al creștinismului, din această cauză apologia ia proporții mari transformându-se în o filosofie a istoriei, care, privind trecutul și viitorul, pământul și cerul, caută să stabilească un criteriu general de judecată pentru întreaga dezvoltare omenească.

Această operă, care s'ar putea numi cartea celor două cetăți este dedicată prietenului său

¹⁾ A se vedea, între altele, ceea ce spune însuși Augustinus d. e. în C. V. cap. 26 spre fine.

Marcellinus (vezi nota dela p. 19 r. 16). Deși se ocupă cu ambele cetăți, totuși scrierea se întindează : De Civitate Dei, după cea mai bună după cum spune el însuși (vezi Retractationes c. II cap. 43). Conceperea dualistă a acestei opere dovedește până la un punct înrăurirea manicheismului asupra spiritului lui Augustinus.

Întreaga scriere se poate împărți în 2 părți : primele 10 cărți au un caracter apologetico-polemico, celelalte au un caracter speculativ. În primele 5 cărți din prima parte se arată că politeismul nu este necesar pentru fericirea pământească, iar în cartea 6—10 se arată că nu este necesar pentru dobândirea fericirii cerești. În prima subdiviziune a părții întâia, după ce arată că mulți păgâni au găsit în biserici scăpare de furia barbarilor amintește că asemenea nenorociri s'au întâmplat și mai înainte de ivirea creștinismului d. e. invaziunea Galilor. Ce au stricat atunci creștinii ? Ca o complinire la această parte din Civitas Dei servește opera : *Historiarum adversum paganos libri VII*, scrisă după îndemnul lui Augustinus de către Paulus Orosius. În această scriere se cuprinde istoria tuturor calamităților, întâmplătoare până la ivirea creștinismului.

În subdiviziunea a 2-a a primei părți (c. VI—c. X), pentru a demonstra că politeismul nu este folositor nici pentru viața viitoare, combate mitologia păgână așa cum fusese expusă de M. Terentius Varro în : «Antiquitates rerum huma-

narum et divinarum». În cartea a noua, discutînd teoria filosofilor neoplatonici despre încarnațiunea lui Christos, ajunge la concluzia că prin aceasta s'a demonstrat un dublu adevăr: 1⁰ că divinitatea prin încarnațiune nu devine necurată și 2⁰ că demonii din cauză că nu au corp nu rezultă că sunt mai buni decât oamenii. Astfel se ridică dualismul dintre spirit și materie.

După ce, în prima parte, a negat toată importanța politeismului, în partea a doua a operei trece el dela negațiune la afirmațiune și anume la demonstrarea verității creștinismului și importanța lui dovedită prin dezvoltarea generală istorică. Factorii principali ai acestei dezvoltări generale sunt doi: *civitas terrena* și *civitas caelestis*, cari merg împreună până la nimicirea primului factor. Subiectul părții a doua (c. 11—12) va fi, prin urmare, arătarea începutului, dezvoltării și sfârșitului ambelor cetăți. Vom distinge deci trei părți: *exortus* (11—14); *procursus* (15—18); *fines debiti* (19—22). *Civitas Dei* începe odată cu creațiunea și anume cu creațiunea îngerilor. O parte din aceștia însă se depărtează de Dumnezeu și devin principiul răului și anume se prefac în demoni, cari sunt venerați ca zei de către păgâni. Acesta este începutul cetății pământești, care se mai numește și *civitas diaboli*. În urmă se descriu caracterele proprii celor două cetăți, ajungându-se la concluziunea că deosebirea calitativă între ele este următoarea: prima e condusă de iubirea de Dumnezeu până la dis-

prețul de sine ; iar *civitas terrena* este condusă de iubirea de sine până la disprețul lui Dumnezeu. Tot astfel este și gloria lor : una o caută la Dumnezeu, cealaltă la oameni. Trecând la « *Procursus* », se arată că marele contrast este reprezentat prin Cain și Abel. Cain, fraticid ca și Rômulus, este fondatorul comunității pământești ; despre el se spune în Geneză, că a zidit o « *civitas* ». Abel însă nu a zidit nici una și astfel a devenit strămoșul celor buni, al creștinilor, cari nu au nimic pe pământ de oarece împărăția lor e în ceruri. În urmă (c. XV) sunt descrise perioadele diferite sau etățile celor 2 cetăți în dezvoltarea lor. Aci avem de deosebit :

Infantia, până la potop.

Pueritia, până la Abraham.

Adulescentia, până la David.

Juventus, până la robia babilonică.

Mai departe (c. XXVIII) se vorbește despre cetatea pământească în timpul după Abraham. Lumea este împărțită în regi și supuși. Amintește diferitele împărății : Asirienii, Românii, etc.. Insistă asupra fundării Romei, mai ales pentru a arăta că civilizațiunea Judee fusese mult mai anterioară, cu alte cuvinte spre a arăta că monotesimul fusese anterior politeismului

În fine în subdiviziunea a III a acestei părți Augustinus se ocupă de sfârșitul celor două cetăți : *finis boni* și *finis mali*. Pe pământ nu se poate atinge fericirea eternă. Concluzia este : viața veș-

nică pentru *civitas caelestis* și moartea veșnică pentru *civitas terrena*. Pretențiunii unora dintre filosofi cum că ar fi cu puțință fericire deplină pe pământ, Augustinus răspunde făcând tabloul mizerii omenești exclamând: *quis enim sufficit, quantovis eloquentiae flumine, vitae hujus miseras explicare?* (cartea XIX c. 4). Aci ne amintim de C. Plinius (Major) care în *Historia naturală* în c. VII, unde vorbește despre om, zice între altele: *nec miseriùs quidquam homine aut superbiùs!* Tranzițiunea ambelor cetăți către scopul final o formează judecata din urmă, după care cei răi se vor duce în Iad. În ultima carte, după ce arată posibilitatea reînvierii — dovadă Christos — conchide arătând că cei dreپți vor putea contempla pe Dumnezeu. Acesta este în scurt conținutul acestei opere gigantice, care în privința expunerii clare este mai reușită decât *Confessiones*. Cuvintele de efect sunt așezate la locul potrivit și în genere nu se abuzează de ele. Ca exemplu cităm pasagiul, unde vorbind despre binefacerile păcei observă că și cei mai degradați criminali le apreciază: *Proinde latrones ipsi, ut vehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem volunt habere sociorum*. Înfrâurirea acestei opere a fost tot așa de mare, dacă nu a întrecut pe cea a celeilalte scrieri de care am vorbit. În secolul al 17 Bossuet reia ideile principale, conținute în *Civitas Dei*, în discursul său asupra istoriei universale.

După terminarea acestei scrieri, Augustinus com-

pune «*Retractationes*» în 2 cărți. Aci se cuprinde lista tuturilor scrierilor sale și anume în prima carte se cuprinde enumerarea tuturilor operilor publicate până la episcopat, iar în cartea 2-a se cuprinde restul. Aci el trece în revistă activitatea sa proprie literară cu scop de a exersa o critică conștiințioasă, de a îndrepta erorile și a înlătura unele contradicții, care nu se puteau evita dacă ne gândim la îndelungata activitate literară a sa. Astfel se explică titlul cărții aceștia. Tot aci mai dă el deslușiri în privința împrejurărilor care l'au determinat să scrie una sau alta din operele lui, precum și lămuriri în privința tendinței urmărite de fiecare și ideea de care a fost condus în compunerea uneia sau alteia din operele sale.

Restul scrierilor lui Augustinus se poate împărți în trei grupe: scrieri dogmatico-polemice, filosofice și moral-ascetice.

Din prima categorie avem: *De Trinitate*, contra arianismului și *de vera religione*, contra manicheismului. Acestea precum și celelalte scrieri din această grupă, sunt îndreptate contra vreuniei din foarte numeroasele secte din acel timp.

Din grupa a doua menționăm: *Contra Academicos libri III*, scriere în felul dialogurilor filosofice ale lui Cicero. Aci Augustinus combate scepticismul școalei Academicilor, și face aceasta cu atât mai bucuros cu cât ideile acestei școale filosofice îl împedecase de a trece mai curând la creștinism.

Tot un dialog este și : *De vita beata* precum și *De ordine* libri II (ordinea lucrurilor în această lume). Acestea erau de altfel și cele trei ramuri ale unui sistem complet de filozofie : logica (*Contra Academicos*), morala (*De vita beata*) și fizica (*De ordine*). Aceste scrieri formează pentru Augustinus trecerea dela filozofie la theologie. Ca o aplicare sau mai bine ca o introducere în studiul general el scrise principiile celor 7 ramuri principale : Grammatica, Dialectica, Retorica, Muzica, Geometria, Astronomia, cuprinzând și Aritmetica și Filozofia. Toate aceste erau cuprinse sub titlul generic de *Disciplinae*. Din aceste scrieri, care au avut o înrâurire deosebită în evul mediu nu ne-a mai rămas decât : *De musica*. Tot în această grupă intră și așa numitele : *Soliloquia* libri II, în cari se cuprind reflecțiuni asupra diferitelor cestiuni ca : imortalitatea sufletului etc., unele discutate și în *Civitas Dei*. Tot în acest sens scrie : *De immortalitate animae*. Soliloquia au tot forma unui dialog însă dialogul are loc între Augustinus și rațiunea (*ratio*) lui. Aceste scrieri au servit ca model numeroaselor scrieri populare de mai târziu în care se închipuește un dialog între suflet și corp.

În grupa a treia se cuprind : *De bono conjugali* ; *De mendacio* ; *Contra mandacium*. În scrierea : *De opere monachorum*, care ne amintește scrierea *De officiis* a lui Cicero, se arată între altele că lucrările corporale nu sunt contra învățăturii Bibliei. În această grupă mai menționăm : *De cura pro mortuis gerenda*, cu privire la martiri.

O altă categorie de scrieri sunt *Predicile* cu conținut foarte divers. În : *De doctrina christiana libri IV*, se dă punctele principale pentru înțelegerea cărților sfinte. Primele noțiuni ale creștinismului sau mai bine o introducere în religiunea creștină se cupride în : *De catechizandis rudibus*. În fine mai menționăm dela Augustinus *comentarii* asupra bibliei precum și o întreagă colecțiune de *scrisori*, care cuprind o perioadă de vre-o 40 de ani. Sunt de o mare valoare aceste scrisori pentru cunoașterea timpului, a relațiunilor lui Augustinus precum și a propriului său caracter. Conținutul lor este foarte variat : unele sunt oficiale, altele contra ereticilor ; în unele scrisori se discută unele puncte îndoioase, în fine în altele el se arată în calitate sa de conducător al sufletului omenesc. Din scrisori se vede și mai bine însemnătatea deosebită ce o avea el pentru toată creștinătatea. În cele din urmă trebuie să menționăm că Augustinus a scris și în versuri. El a scris : *Abecedarius*, în versuri iambice, cuprinzând pe scurt istoria Donatiștilor și combaterea lor. Această compozițiune poetică cuprinde 20 de strofe orânduite alfabetic după *itera* cu care începe primul cuvânt al fiecărei strofe.

Aceasta este în linii generale activitatea lui Augustinus, cel mai mare și original cugetător dintre toți Părinții Bisericei de occident, distingându-se prin vioiciunea inteligenței, prin bogăția reflecțiunilor și prin adâncimea cugetărei. El a dat avântul

definitiv încercărei făcute de Hilarius, de a introduce din orient cercetările metafisice, și, deși nu este un creator în această privință, el a reușit totuși mai bine decât oricare altul de a pune în armonie creștinismul cu știința și cu rațiunea. Pe lângă calitățile sale intelectuale Augustinus avea o natură blândă, simțitoare și tolerantă. El iubiă artele și literatura, plângea la citirea versurilor lui Vergilius despre nenorocita Dido, iar muzica îl încânta într'atât încât își reproșează ca un păcat plăcerea ce 'i-o cauză cântecele religioase. Rezumând, totul eră unit în el : el eră orator, filosof și teolog de frunte.

AURELII AUGUSTINI
DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS.

LIBER I.

PRAEFATIO.

De suscepti operis consilio et argumento.

Gloriosissimam civitatem Dei sive in hoc
temporum cursu, cum inter impios peregrinatur ex fide vivens, sive in illa stabilitate sedis
aeternae, quam nunc exspectat per patientiam,
quoadusque justitia convertatur in iudicium, deinceps adeptura per excellentiam victoria ultima
et pace perfecta, hoc opere ad te instituto et
mea [ad te] promissione debito defendere ad-
versus eos, qui conditori ejus deos suos praeferunt, fili carissime Marcelline, suscepi, magnum
opus et arduum, sed Deus adjutor noster est.
Nam scio, quibus viribus opus sit, ut persuadeatur
superbis quanta sit virtus humilitatis, qua fit ut
omnia terrena cacumina temporali mobilitate nutantia, non humano usurpata fastu, sed divina
gratia donata celsitudo transcendat. Rex enim et
conditor civitatis hujus, de qua loqui instituimus,

in scriptura populi sui sententiam divinae legis aperuit, qua dictum est : *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam*. Hoc vero, quod Dei est, superbae quoque animae spiritus inflatus affectat
5 amatque sibi in laudibus dici :

Parcere subjectis et debellare superbos.

Unde etiam de terrena civitate, quae cum dominari appetit, etsi populi serviant, ipsa ei dominandi libido dominatur, non est praetereundum
10 silentio quicquid dicere suscepti hujus operis ratio postulat et facultas datur.

CAPUT I.

De adversariis nominis Christi, quibus in vastatione Urbis propter Christum barbari pepercerunt.

15 Ex hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei civitas, quorum tamen multi correcto impietatis errore cives in ea fiunt satis idonei; multi vero in eam tantis exardescunt ignibus odiorum tamque manifestis beneficiis redemptoris ejus ingrati sunt, ut hodie contra eam
20 linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes in sacratis ejus locis vitam, de qua superbiunt, invenirent. An non etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum barbari
25 pepercerunt? Testantur hoc martyrum loca et basilicae apostolorum, quae in illa vastatione Urbis ad se confugientes suos alienosque receperunt.

Huc usque cruentus saeviebat inimicus, ibi accipiebat limitem trucidatoris furor, illo ducebantur a miserantibus hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant, ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces atque hostili more saevientes, posteaquam ad loca illa veniebant, ubi fuerat interdictum quod alibi jure belli licuisset, tota ferendi refrenabatur immanitas et captivandi cupiditas frangebatur. Sic evaserunt multi, qui nunc Christianis temporibus detrāhunt et mala, quae illa civitas pertulit, Christo imputant; bona vero, quae in eos ut viverent propter Christi honorem facta sunt, non imputant Christo nostro sed fato suo, cum potius deberent, si quid recti saperent, illa, quae ab hostibus aspera et dura perpassi sunt, illi providentiae divinae tribuere, quae solet corruptos hominum mores bellis emendare atque conterere itemque vitam mortalium justam atque laudabilem talibus afflictionibus exercere probatamque vel in meliora transferre vel in his adhuc terris propter usus alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque propter Christi nomen vel in locis Christi nomini dicatissimis et amplissimis ac pro largiore misericordia ad capacitatem multitudinis electis praeter bellorum morem truculenti barbari pepercerunt, hoc tribuere temporibus Christianis, hinc Deo agere gratias, hinc ad ejus nomen veraciter currere, ut effugiant poenas ignis aeterni, quod nomen multi eorum menda-

citer usurparunt, ut effugerent poenas praesentis exitii. Nam quos vides petulanter et procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plurimi, qui illum interitum clademque non evasissent, nisi
5 servos Christi se esse finxissent. Et nunc ingrata superbia atque impiissima insania ejus nomini resistunt corde perverso, ut sempiternis tenebris puniantur, ad quod nomen ore vel subdolo confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

10

CAPUT II.

Quod nulla umquam bella ita gesta sint ut victores propter deos eorum, quos vicerant, parcerent victis.

Tot bella gesta conscripta sunt vel ante conditam Romam, vel ab ejus exortu et imperio:
15 legant et proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse civitatem, ut hostes, qui ceperant, parcerent eis, quos ad deorum suorum templa confugisse compererant, aut aliquem ducem barbarorum praecepisse, ut irrupto oppido nullus feriretur, qui in illo vel illo templo fuisset inventus. Nonne vidit Aeneas Priamum per aras :

25

Sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes ?
Nonne Diomedès et Ulixes :

Caesis summae custodibus arcis
Corripuere sacram effigiem manibusque cruentis
Virgineas ausi divae contingere vittas ?

Nec tamen quod sequitur verum est:

Ex illo fluere ac retro sublapsa referri
Spes Danaum,...

Postea quippe vicerunt, postea Trojā ferro
ignibusque deleverunt, postea confugientem ad 5
aram Priamum obtruncaverunt. Nec ideo Troja
periit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius
ipsa Minerva perdiderat, ut periret? an forte
custodes suos? Hoc sane verum est; illis quippe
interemptis potuit auferri. Neque enim homines 10
a simulacro, sed simulacrum ab hominibus serva-
batur? Quo modo ergo colebatur, ut patriam
custodiret et cives, quae suos non valuit custo-
dire custodes?

CAPUT III.

15

**Quam imprudenter Romani deos penates, qui Trojam
custodire non potuerant sibi, crediderint
profuturos.**

Ecce qualibus diis Urbem Romani servandam
se commisisse gaudebant! O nimium miserabilem 20
errorem! Et nobis suscensent, cum de diis eorum
taliamus dicimus; nec suscensent auctoribus suis, quos
ut ediscerent mercedem dederunt doctoresque
ipsos insuper et salario publico et honoribus
dignissimos habuerunt. Nempe apud Vergilium, 25
quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poeta
magnus omniumque praeclarissimus atque opti-

mus teneris ebibitus animis non facile oblivione
possit aboleri, secundum illud Horatii :

Quo semel est imbuta recens servabit odorem
Testa diu —

5 apud hunc èrgo Vergilium nempe Juno inducitur
infesta Trojanis Aeolo, ventorum regi, adversus
eos irritando dicere :

Gens inimica mihi Thyrrhenum navigat aequor
Ilium in Italiam portans victosque penates.

10 Itane istis penatibus victis Romam, ne vincere-
tur prudentes commendare debuerunt? Sed haec
Juno dicebat velut irata mulier, quid loqueretur
ignorans. Quid Aeneas ipse, pius totiens appellatus,
nonne ita narrat.

15 Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
Sacra manu victosque deos parvumque nepotem
Ipse trahit cursuque amens ad limina tendit.

Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere,
sibi potius quam se illis perhibet commendatos,
20 cum ei dicitur :

Sacra suosque tibi commendat Troja penates.

Si igitur Vergilius tales deos et victos dicit et, ut
vel victi quoquo modo evaderent, homini commen-
datos : quae dementia est existimare his tutoribus
25 Romam sapienter fuisse commissam et nisi eos
amisisset non potuisse vastari? Immo vero victos
deos tamquam praesides ac defensores colere, quid

est aliud quam tenere non numina bona, sed nomina mala? Quanto enim sapientius creditur, non Romanam ad istam cladem non fuisse venturam, nisi prius illi periissent, sed illos potius olim fuisse perituros, nisi eos quantum potuisset Roma servasset! Nam quis non, cum adverterit, videat quanta sit vanitate praesumptum non posse vinci sub defensoribus victis et ideo periisse, quia custodes perdidit deos, cum vel sola potuerit esse causa pereundi custodes habere voluisse perituros? Non itaque, cum de diis victis illa conscriberentur atque canerentur, poetas libebat mentiri, sed cordatos homines cogebat veritas confiteri. Verum ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt: nunc, quod institueram de ingratissimis hominibus dicere, parumper expediam ut possum, qui ea mala, quae pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo imputant; quod autem illis etiam talibus propter Christum parcitur, nec dignantur attendere et eas linguas adversus ejus nomen dementia sacrilegae perversitatis exercent, quibus linguis usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent, vel quas linguas in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illic tuti atque muniti, ubi propter eum illaesi ab hostibus fuerant, inde in eum maledictis hostilibus prosilirent.

CAPUT IV.

**De asylo Jononis in Troja, quod neminem liberavit
a Graecis, et basilicis apostolorum, quae omnes
ad se confugientes a barbaris defenderunt.**

5 Ipsa, ut dixi, Troja, mater populi Romani, sac-
cratis locis deorum suorum munire non potuit cives
suos ab ignibus ferroque Graecorum, eosdem ipsos
deos colentium; quin etiam

Junonis asylo

10 Custodes lecti, Phoenix et dirus Ulixes,
Praedam adservabant; huc undique Troia gaza
Incensis erepta adytis mensaeque deorum
Crateresque auro solidi captivaeque vestis
Congeritur. Pueri et pavae longo ordine matres
15 Stant circum.

Electus est videlicet locus tantae deae sacratus,
non unde captivos non liceret edacere, sed ubi
captivos liberet includere. Compara nunc asyllum
illud non cujuslibet dei gregalis vel de turba plebis,
20 sed Jovis ipsius sororis et conjugis et reginae om-
nium deorum cum memoriis nostrorum apostolo-
rum. Illuc incensis templis et diis erepta spolia
portabantur, non donanda victis, sed dividenda
victoribus; huc autem et quod alibi ad ea loca
25 pertinere compertum est cum honore et obsequio
religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic ser-
vata libertas; ibi clausa, hic interdicta captivitas:

ibi possidendi a dominantibus hostibus premebantur, huc liberandi a miserantibus ducebantur: postremo illud Junonis templum sibi elegerat avaritia et superbia levium Graeculorum, istas Christi basilicas misericordia et humilitas etiam immanium barbarorum. Nisi forte Graeci, quidem in illa sua victoria templis deorum communium pepercerunt atque illo confugientes miseros victosque Trojanos ferire vel captivare non ausi sunt, sed Vergilius, poetarum more, illa mentitus est. Immo vero morem hostium, civitates evertentium ille descripsit. 5 10

CAPUT VIII

De commodis atque incommodis, quae bonis ac malis plerumque communia sunt. 15

Dicet aliquis; «Cur ergo ista divina misericordia, etiam ad impios ingratosque pervenit?». Cur putamus, nisi quia eam ille praebuit, qui cottidie *facit oriri solem suum super bonos et malos et pluit super justos et injustos?* Quamvis enim quidam eorum ista cogitantes paenitendo ab impietate se corrigant, quidam vero, sicut apostolus dicit, *divitias bonitatis et longanimitatis Dei contemnentes, secundum duritiam cordis sui et cor impaenitens thesaurizent sibi iram in die irae et revelationis justii judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ejus: tamen patientia Dei ad paenitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit* 20 25

bonos; itemque misericordia Dei fovendos amplectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corripit malos. Placuit quippe divinae providentiae praeparare in posterum bona justis, quibus non
5 fruentur injusti, et mala impiis, quibus non excruciantur boni; ista vero temporalia bona et mala utrisque voluit esse communia, ut nec bona cupidius appetantur, quae mali quoque habere cernuntur; nec mala turpiter evitentur, quibus boni
10 plerumque afficiuntur.

Interest autem plurimum, qualis sit usus vel earum rerum, quae prosperae, vel earum, quae dicuntur adversae. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur nec malis frangitur; malus autem
15 ideo hujusce modi infelicitate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ostendit tamen Deus saepe etiam in his distribuendis evidentius operationem suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta
7 plecteret poena, nihil ultimo iudicio servari putaretur; rursus si nullum peccatum nunc puniret
20 aperte divinitas, nulla esse divina providentia crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas Deus quibusdam petentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere
25 diceremus; itemque si omnibus eas petentibus daret non nisi propter talia praemia serviendum illi esse arbitraremur, nec pios nos faceret talis servitus, sed potius cupidos et avaros. Haec cum ita sint, quicumque boni et mali pariter afflicti
30 sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia dis-

tinctum non est quod utrique perpassi sunt. Manet enim dissimilitudo passorum etiam in similitudine passionum, et, licet sub eodem tormento, non est idem virtus et, vitium. Nam sicut sub, uno igne aurum rutilat, palea fumat, et sub eadem tribula stipulae comminuntur, frumenta purgantur, nec ideo cum oleo amurca confunditur, quia eodem praeli pondere exprimitur: ita una eademque vis irruens bonos probat, purificat, eliquat, malos damnat, vastat, exterminat. Unde in eadem afflictione mali Deum detestantur atque blasphemant, boni autem precantur et laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiatur. Nam pari motu exagitatum et exhalat horribiliter caenum et suaviter fragrat unguentum.

CAPUT IX.

De causis correptionum, propter quas et boni et mali pariter flagellantur.

Quid igitur in illa rerum vastitate Christiani passunt, quod non eis magis fideliter ista considerantibus ad provectum valeret? Primum quod ipsa peccata, quibus Deus indignatus implevit tantis calamitatibus mundum, humiliter cogitantes, quamvis longe absint a facinerosis, flagitiosis atque impiis, tamen non usque adeo se a delictis deputant alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se judicent dignos. Excepto enim quod unus-

quisque quamlibet laudabiliter vivens cedit in quibusdam carnali concupiscentiae, etsi non ad facinorum immanitatem et gurgitem flagitiorum atque impietatis abominationem, ad aliqua tamen
5 peccata vel rara vel tanto crebriora, quanto minora, hoc ergo excepto, quis tandem facile reperitur, qui eosdem ipsos, propter quorum horrendam superbiam luxuriamque et avaritiam atque execrables iniquitates et impietates Deus,
10 sicut minando praedixit, conterit terras, sic habeat, ut habendi sunt? sic cum eis vivat, ut cum talibus est vivendum? Plerumque enim ab eis docendis ac monendis, aliquando etiam objurgandis et corripiendis male dissimulatur, vel cum laboris
15 piget, vel cum os eorum verecundamur offendere, vel cum inimicitias devitamus, ne impediant et noceant in istis temporalibus rebus, sive quas adipisci adhuc appetit nostra cupiditas, sive quas amittere formidat infirmitas, ita ut, quamvis
20 bonis malorum vita displiceat et ideo cum eis non incidant in illam damnationem, quae post hanc vitam talibus praeparatur, tamen, quia propterea peccatis eorum damnabilibus parcunt, dum eos in suis licet levibus et venialibus metuunt, jure
25 cum eis temporaliter flagellantur, quamvis in aeternum minime puniantur, jure istam vitam, quando divinitus affliguntur cum eis, amaram sentiunt, cujus amando dulcedinem peccantibus eis amari esse noluerunt.

30 Nam si propterea quisque objurgandis et cor-

ripiendis male agentibus parcit, quia opportunius
tempus inquit vel eisdem ipsis metuit, ne dete-
riores ex hoc efficiantur, vel ad bonam vitam et
piam erudiendos impediunt alios infirmos et pre-
mant atque avertant a fide: non videtur esse cu- 5
piditatis occasio, sed consilium caritatis. Illud est
culpabile, quod hi, qui dissimiliter vivunt et a
malorum factis abhorrent, parcunt tamen peccatis
alienis, quae dedocere aux objurgare deberent,
dum eorum offensiones cavent, ne sibi noceant 10
in his rebus, quibus licite boni atque innocenter
utuntur, sed cupidius, quam oportebat eos, qui in
hoc mundo peregrinantur et spem supernae pa-
triae prae se gerunt. Non solum quippe infir-
miores, vitam ducentes conjugalem, filios habentes 15
vel habere quaerentes, domos ac familias pos-
sidentes, (quos apostolus in ecclesiis alloquitur do-
cens et monens quem ad modum vivere debeant
et uxores cum maritis et mariti cum uxoribus,
et filii cum parentibus et parentes cum filiis, et 20
servi cum dominis et domini cum servis) multa
temporalia, multa terrena libenter adipiscuntur
et moleste amittunt, propter quae non audent
offendere homines, quorum sibi vita contamina-
tissima et consceleratissima displicet; verum etiam 25
hi, qui superiorem vitae gradum tenent nec con-
jugalibus vinculis irretiti sunt et victu parvo ac
tegumento utuntur, plerumque, suae famae ac
saluti dum insidias atque impetus malorum timent,
ab eorum reprehensione sese abstinere, et quam- 30

- vis non in tantum eos metuant, ut ad similia perpetranda quibuslibet eorum terroribus atque improbitatibus cedant, ea ipsa tamen, quae cum eis non perpetrant, nolunt plerumque corripere,
- 5 cum fortasse possint aliquos corripiendo corrigere, ne, si non potuerint, sua salus ac fama in periculum exitiumque perveniat, nec ea consideratione, qua suam famam ac salutem vident esse necessariam utilitati erudiendorum hominum, sed
- 10 ea potius infirmitate, qua delectat lingua bladiens et humanus dies et reformidatur vulgi iudicium et carnis excruciatio vel peremptio, hoc est propter quaedam cupiditatis vincula, non propter officia caritatis.
- 15 Non mihi itaque videtur haec parva esse causa, quare cum malis flagellantur et boni, quando Deo placet perditos mores etiam temporalium poenarum afflictione punire. Flagellantur enim simul, non quia simul agunt malam vitam, sed quia
- 20 simul amant temporalem vitam, non quidem aequaliter, sed tamen simul, quam boni contemnere deberent, ut illi correpti atque correcti consequerentur aeternam, ad quam consequendam si nolent esse socii, ferrentur et diligerentur inimici,
- 25 quia donec vivunt semper incertum est, utrum voluntatem sint in melius mutaturi. Qua in re non utique parem, sed longe graviolem habent causam, quibus per prophetam dicitur : *Ille quidem in suo peccato morietur, sanguinem autem ejus de*
- 30 *manu speculatoris requiram.* Ad hoc enim specula-

tores, hec est populorum praepositi, constituti sunt in ecclesiis, ut non parcant objurgando peccata. Nec ideo tamen ab hujusce modi culpa penitus alienus est, qui, licet praepositus non sit, in eis tamen, quibus vitae hujus necessitate con- 5 jungitur, multa monenda vel arguenda novit et negligit, devitans eorum offensiones propter illa, quibus in hac vita non indebitis utitur, sed plus quam debuit delectatur. Deinde habent aliam causum boni, quare temporalibus affligantur malis, 10 qualem habuit Iob: ut sibi ipse humanus animus sit probatus et cognitus, quanta virtute pietatis gratis Deum diligit.

CAPUT X.

Quod sanctis in amissione rerum temporalium 15 nihil perent.

Quibus recte consideratis atque perspectis attende utrum aliquid mali acciderit fidelibus et piis, quod eis non in bonum verteretur, nisi forte putandum est apostolicam illam vacare sententiam, ubi ait: *Scimus quia diligentibus Deum omnia 20 cooperatur in bonum.* Amiserunt omnia quae habebant. Numquid fidem? numquid pietatem? numquid interioris hominis bona, qui est ante Deum dives? Hae sunt opes Christianorum, quibus opulentus dicebat apostolus: *List autem quaestus magnus pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in hunc mundum, sed nec auferre aliquid possumus.* 25

*Habentes autem victum et tegumentum his contenti
simus. Nam qui volunt divites fieri, incidunt in
temptationem et laqueum et desideria multa stulta et
noxia, quae mergunt homines in interitum et perdi-
5 tionem. Radix est enim omnium malorum avaritia,
quam quidam appetentes a fide pererraverunt et in-
seruerunt se doloribus multis.*

Quibus ergo terrenae divitiae in illa vastatione
perierunt, si eas sic habebant, quem ad modum
10 ab isto foris paupere, intus divite audierant, id
est, si mundo utebantur tamquam non utentes,
potuerunt dicere, quod ille graviter temptatus et
minime superatus: *Nudus exivi de utero matris
meae, nudus revertar in terram. Dominus dedit,
15 Dominus abstulit, sicut domino placuit, ita factum
est; sit nomen Domini benedictum; ut bonus servus
magnas facultates haberet ipsam sui Domini vo-
luntatem, cui pedisequus mente ditesceret, nec
contristaretur eis rebus vivens relictus, quas cito
20 fuerat moriens relicturus. Illi autem infirmiores
qui terrenis his bonis, quamvis ea non praepo-
nerent Christo, aliquantula tamen cupiditate co-
haerebant, quantum haec amando peccaverint,
perdendo senserunt. Tantum quippe doluerunt,
25 quantum se doloribus inseruerant, sicut aposto-
lum dixisse supra commemoravi. Oportebat enim
ut eis adderetur etiam experimentorum disci-
plina, a quibus tam diu fuerat neglecta verborum.
Nam cum dixit apostolus: *Qui volunt divites fieri,*
30 *incidunt in temptationem et cetera, profecto in**

divitiis cupiditatem reprehendit, non facultatem, quoniam praecepit alibi dicens: *Praeceptum divitibus huius mundi non superbe sapere neque sperare in incerto divitiarum, sed in Deo vivo, qui praestat nobis omnia abundanter ad fruendum, bene faciant, divites sint in operibus bonis, facile tribuant, communificent, thesaurizent sibi fundamentum bonum in futurum, ut apprehendant veram vitam.* Haec qui de suis divitiis faciebant, magnis sunt lucris levia damna solati plusque laetati ex his, quae facile tribuendo tutius servaverunt, quam contristati ex his, quae timide retinendo, facilius amiserunt. Hoc enim potuit in terra perire, quod piguit inde transferre. Nam qui receperunt consilium Domini sui dicentis: *Nolite vobis condere thesauros in terra, ubi tinea et rubigo exterminant et ubi fures effodiunt et furantur; sed thesaurizate vobis thesauros in caelo, quo fur non accedit neque tinea corrumpit; ubi enim est thesaurus tuus, ibi erit et cor tuum,* tribulationis tempore probaverunt quam recte sapuerint non contemnendo veracissimum praeceptorem et thesauri sui fidelissimum invictissimumque custodem. Nam si multi gavisii sunt ibi se habuisse divitias suas, quo contigit ut hostis non accederet: quanto certius et securius gaudere potuerunt, qui motu Dei sui illuc migraverunt, quo accedere omnino non posset! Unde Paulinus noster, Nolensis episcopus, ex opulentissimo divite voluntate pauperrimus et copiosissime sanctus, quando et ipsam Nola barbari vastaverunt, cum ab eis

- teneretur, sic in corde suo, ut ab eo postea cognovimus, precabatur: «Domine, non excrucier propter aurum et argentum; ubi enim sint omnia mea, tu scis». Ibi enim habebat omnia sua, ubi
5 eum condere et thesaurizare ille monstraverat, qui haec mala mundo ventura praedixerat. Ac per hoc qui Domino suo monenti oboedierant, ubi et quo modo thesaurizare deberent, nec ipsas terrenas divitias barbaris incursantibus amiserunt.
10 Quos autem non oboedisce paenituit, quid de talibus rebus faciendum esset, si non praecedente sapientia, certe consequente experientia didicerunt.

- At enim quidam boni etiam Christiani tormentis
15 excruciatii sunt, ut bona sua hostibus proderent. Illi vero nec prodere nec perdere potuerunt bonum, quo ipsi boni erant. Si autem torqueri quam mammona iniquitatis prodere maluerunt, boni non erant. Admonendi autem fuerant, qui
20 tanta patiebantur pro auro, quanta essent sustinenda pro Christo, ut eum potius diligere discerent, qui pro se passos aeterna felicitate ditaret, non aurum et argentum, pro quo pati miserrimum fuit, seu mentiendo occultaretur, seu verum di-
25 cendo proderetur. Namque inter tormenta nemo Christum confitendo amisit, nemo aurum nisi negando servavit. Quocirca utiliora erant fortasse tormenta, quae bonum incorruptibile amandum docebant, quam illa bona, quae sine ullo utili
30 fructu dominos sui amore torquebant.

Sed quidam etiam non habentes quod proderent, dum non creduntur, torti sunt. Et hi forte habere cupiebant nec sancta voluntate pauperes erant; quibus demonstrandum fuit non facultates, sed ipsas cupiditates talibus dignas esse cruciatibus. Si vero vitae melioris proposito reconditum aurum argentumque non habebant, nescio quidem utrum cuiquam talium acciderit, ut dum habere creditur torqueretur; verum tamen etiamsi accidit, profecto, qui inter illa tormenta paupertatem sanctam confitebatur, Christum confitebatur. Quapropter etsi non meruit ab hostibus credi, non potuit tamen sanctae paupertatis confessor sine caelesti mercede torqueri. 5 10

Multos, inquiunt, etiam Christianos fames diuturna vastavit. Hoc quoque in usus suos boni fideles pie tolerando verterunt. Quos enim fames necavit, malis vitae hujus, sicut corporis morbus, eripuit: quos autem non necavit, docuit parcius vivere, docuit productius jejunare. 15 20

CAPUT XI.

De fine temporalis vitae sive longioris sive brevioris.

Sed enim multi etiam Christiani interfecti sunt, multi multarum mortium foeda varietate consumpti. Hoc si aegre ferendum est, omnibus, qui in hanc vitam procreati sunt, utique commune est. Hoc scio, neminem fuisse mortuum, 25

qui non fuerat aliquando moriturus. Finis autem vitae tam longam quam brevem vitam hoc idem facit. Neque enim aliud melius et aliud deterius, aut aliud majus et aliud brevius est, quod jam
5 pariter non est. Quid autem interest, quo mortis genere vita ista finiatur, quando ille, cui finitur, iterum mori non cogitur? Cum autem unicuique mortalium sub cotidianis vitae hujus casibus innumerabiles mortes quodam modo comminentur,
10 quamdiu incertum est quaenam earum ventura sit: quaero utrum satius sit, unam perpeti moriendo, an omnes timere vivendo? Nec ignoro quam citius eligatur diu vivere sub timore tot mortium, quam semel moriendo nullam deinceps
15 formidare. Sed aliud est quod carnis sensus infirmiter pavidus refugit, aliud quod mentis ratio diligenter enucleata convincit. Mala mors putanda non est, quam bona vita praecesserit. Neque enim facit malam mortem, nisi quod sequitur
20 mortem. Non itaque multum curandum est eis, qui necessario morituri sunt, quid accadat ut moriantur, sed moriendo quo ire cogantur. Cum igitur Christiani noverint, longe meliorem fuisse religiosi pauperis mortem inter linguentium canum
25 linguas, quam impii divitis in purpura et bysso horrenda illa genera mortium, quid mortuis offuerunt, qui bene vixerunt?

CAPUT XII.

De sepultura humanorum corporum, quae Christianis etiamsi fuerit negata nil adimit.

At enim in tanta strage cadaverum nec sepe-
 liri potuerunt. Neque istud pia fides nimium re- 5
 formidat, tenens praedictum nec absumentes bestias
 resurrecturis corporibus obfuturas, quorum capillus
 capitis non peribit. Nullo modo diceret veritas :
Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam
autem non possunt occidere, si quicquam obesset 10
futurae vitae, quicquid inimici de corporibus oc-
cisorum facere voluissent. Nisi forte quispiam sic
absurdus est, ut contendat eos, qui corpus occi-
dunt, non debere timeri ante mortem, ne corpus 15
occidant, et timeri debere post mortem, ne corpus 15
occisum sepeliri non sinant. Falsum est ergo
quod ait Christus: Qui corpus occidunt, et postea
non habent quod faciant, si habent tanta, quae de
cadaveribus faciant. Absit, ut falsum sit, quod ve-
ritas dixit. Dictum est enim aliquid eos facere 20
cum occidunt, quia in corpore sensus est occi-
dendo; postea vero nihil habere quod faciant quia
nullus sensus est in corpore occiso. Multa itaque
corpora Christianorum terra non texit, sed nul-
lum eorum quisquam a caelo et terra separavit, 25
quam totam implet praesentia sui, qui novit unde
resuscitet quod creavit. Dicitur quidem in psalmo :
Posuerunt mortalia servorum tuorum escam volatilibus
caeli, carnes sanctorum tuorum bestiis terrae; esju-

derunt sanguinem eorum sicut aquam in circuitu Hierusalem, et non erat qui sepeliret, sed magis ad exaggerandam crudelitatem eorum, qui ista fecerunt, non ad eorum infelicitatem, qui ista per-

5 pessi sunt. Quamvis enim haec in conspectu hominum dura et dira videantur, sed *pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum ejus*. Proinde ista omnia, id est curatio funeris, conditio sepulturae, pompa exequiarum, magis sunt vivorum solacia,

10 quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, oberit pio vilis aut nulla. Praeclaras exsequias in conspectu hominum exhibuit purpurato illi diviti turba famulorum, sed multo clariores in conspectu Domini ulceroso illi

15 pauperi ministerium praebuit angelorum, qui eum non extulerunt in marmoreum tumulum, sed in Abrahae gremium sustulerunt.

Rident haec illi, contra quos defendendam suscepimus civitatem Dei. Verum tamen sepulturae

20 curam etiam eorum philosophi contempserunt. Et saepe universi exercitus, dum pro terrena patria morerentur, ubi postea jacerent, vel quibus bestiis esca fierent, non curarunt, licuitque de hac re poetis plausibiliter dicere :

25 Caelo tegitur, qui non habet urnam.

Quanto minus debent de corporibus insepultis insultare Christianis, quibus et ipsius carnis membrorumque omnium reformatio non solum ex terra, verum etiam ex aliorum elementorum se-

30 cretissimo sinu, quo dilapsa cadavera recesserunt,

in temporis puncto reddenda et redintegranda promittitur.

CAPUT XIV.

**De captivitate sanctorum, quibus nunquam
divina solacia defuerunt.**

5

Sed multi, inquiunt, Christiani etiam captivi ducti sunt. Hoc sane miserrimum est, si aliquo duci potuerunt, ubi Deum suum non invenerunt. Sunt in scripturis sanctis hujus etiam cladis magna solacia. Fuerunt in captivitate tres pueri, fuit 10 Daniel, fuerunt alii prophetae; nec Deus defuit consolator. Sic ergo non deseruit fideles suos sub dominatione gentis, licet barbarae, tamen humanae, qui prophetam non deseruit nec in visceribus beluae. Haec quoque illi, cum quibus agimus, 15 malunt irridere, quam credere, qui tamen in suis litteris credunt Arionem Methymnaeum, nobilissimum citharistam, cum esset dejectus e navi, exceptum delphini dorso et ad terras esse per-
fectum. Verum illud nostrum de Iona propheta 20 incredibilius est? Plane incredibilius, quia mirabilia; et mirabilius quia potentius.

CAPUT XV.

**De Regulo, in quo captivitatis ob religionem etiam
sponte tolerandae exstat exemplum, quod tamen illi 25
deos colenti prodesse non potuit.**

Habent tamen isti de captivitate religionis causa etiam sponte toleranda et in suis praeclaris viris nobilissimum exemplum. M. Regulus, impe-

rator populi Romani, captivus apud Carthaginienses fuit. Qui cum sibi mallent a Romanis suos reddi quam eorum tenere captivos, ad hoc impetrandum etiam istum praecipue Regulum cum
5 legatis suis Romam miserunt, prius iuratione constrictum, si quod volebant minime peregisset, rediturum esse Carthaginem. Perrexerat ille atque in senatu contraria persuasit, quoniam non arbitrabatur utile esse Romanae reipublicae mu-
10 tare captivos. Nec post hanc persuasionem a suis ad hostes redire compulsus est, sed quia iuraverat, id sponte complevit. At illi eum excogitatis atque horrendis cruciatibus necaverunt. Inclusum quippe angusto ligno, ubi stare cogeretur,
15 clavisque acutissimis undique confixo, ut se in nullam ejus partem sine poenis atrocissimis inclinaret, etiam vigilando peremerunt. Merito certe laudant virtutem tam magna infelicitate majorem. Et per deos ille iuraverat, quorum cultu pro-
20 hibito has generi humano clades isti opinantur infligi. Qui ergo propterea colebantur, ut istam vitam prosperam redderent, si verum juranti has irrogari poenas seu voluerunt seu permiserunt, quid per juro gravius irati facere potuerunt? Sed
25 cur non ratiocinationem meam potius ad utrumque concludam? Deos certe ille sic coluit, ut propter juris jurandi fidem nec maneret in patria, nec inde quolibet ire, sed ad suos acerrimos inimicos redire minime dubitaret. Hoc si huic vitae
30 utile existimabat, cujus tam horrendum exitum

meruit, procul dubio fallebatur. Suo quippe docuit exemplo, nihil deos ad istam temporalem felicitatem suis prodesse cultoribus, quando quidem ille eorum deditus cultui et victus et captivus abductus et, quia noluit aliter quam per eos juraverat facere, novo ac prius inaudito nimiumque horribili supplicii genere cruciatus exstinctus est. Si autem deorum cultus post hanc vitam velut mercedem reddit felicitatem, cur calumniantur temporibus Christianis, ideo dicentes Urbi accidisse illam calamitatem, quia deos suos colere destitit, cum potuerit etiam illos diligentissime colens tam infelix fieri, quam ille Regulus fuit? Nisi forte contra clarissimam veritatem tanta quisquam dementia mirae caecitatis obnititur, ut contendere audeat, universam civitatem deos colentem infelicem esse non posse, unum vero hominem posse, quod videlicet potentia deorum suorum multos potius sit idonea conservare, quam singulos, cum multitudo constet ex singulis.

Si autem dicunt, M. Regulum etiam in illa captivitate illisque cruciatibus corporis animi virtute beatum esse potuisse, virtus potius vera quaeratur, qua beata esse possit et civitas. Neque enim aliunde beata civitas, aliunde homo, cum aliud civitas non sit, quam concors hominum multitudo. Quam ob rem nondum interim disputo, qualis in Regulo virtus fuerit; sufficit nunc, quod isto nobilissimo exemplo coguntur fateri, non propter corporis bona vel earum rerum, quae ex-

trinsecus homini accidunt, colendos deos, quando quidem ille carere his omnibus maluit, quam deos per quos juravit offendere. Sed quid faciamus hominibus, qui glorianur se talem habuisse civem, 5 qualem timent habere civitatem? Quod si non timent, tale ergo aliquid, quale accidit Regulo, etiam civitati tam diligenter quam ille deos colenti accidere potuisse fateantur et Christianis temporibus non calumnientur. Verum quia de 10 illis Christianis orta quaestio est, qui etiam captivi ducti sunt, hoc intueantur et taceant, qui saluberrimae religioni hinc impudenter atque imprudenter illudunt, quia, si diis eorum probro non fuit, quod attentissimus cultor illorum, dum eis 15 juris jurandi fidem servaret, patria caruit, cum aliam non haberet, captivusque apud hostes per longam mortem supplicio novae crudelitatis occisus est, multo minus nomen criminandum est Christianum in captivitate sacratorum suorum, qui 20 supernam patriam veraci fide expectantes, etiam in suis sedibus peregrinos se esse noverunt.

CAPUT XX.

Nullam esse auctoritatem, quae Christianis in qualibet causa jus voluntariae necis tribuat.

25 Neque enim frustra in sanctis canonicis libris nusquam nobis divinitus praeceptum permissumve reperiri potest, ut, vel ipsius adipiscendae immortalitatis vel ullius cavendi carendive mali causa,

nobismet ipsis necem inferamus. Nam et prohibitos nos esse intellegendum est, ubi lex ait : *Non occides*, praesertim quia non addidit : «proximum tuum», sicut falsum testimonium cum *vetaret* ; *Falsum*, inquit, *testimonium non dices adversus proximum tuum*. Nec ideo tamen si adversus se ipsum quisquam falsum testimonium dixerit, ab hoc crimine se putaverit alienum, quoniam regulam diligendi proximum a semet ipso dilector accepit, quando quidem scriptum est : *Diliges proximum tuum tamquam te ipsum*. Porro si falsi testimonii non minus reus est qui de se ipso falsum fatetur, quam si adversus proximum hoc faceret, cum in eo praecepto, quo falsum testimonium prohibetur, adversus proximum prohibeatur possitque non recte intellegendis videri non esse prohibitum, ut adversus se ipsum quisque falsus testis adsistat : quanto magis intellegendum est non licere homini se ipsum occidere, cum in eo, quod scriptum est : *Non occides*, nihilo deinde addito, nullus, nec ipse utique, cui praecipitur, intellegatur exceptus ! Unde quidam hoc praeceptum etiam in bestias ac pecora conantur extendere, ut ex hoc nullum etiam illorum liceat occidere. Cur non ergo et herbas et quicquid humo radicitus alitur ac figitur ? Nam et hoc genus rerum, quamvis non sentiat, dicitur vivere ac per hoc potest et mori, proinde etiam, cum vis adhibetur, occidi. Unde et apostolus, cum de hujus modi seminibus loqueretur : *Tu, inquit, quod*

seminas non vivificatur, nisi moriatur; et in psalmo scriptum est: *Occidit viles eorum in grandine*. Num igitur ob hoc, cum audimus: *Non occides*, virgultum vellere nefas ducimus et Manichaeorum errori insanissime adquiescimus? His igitur deliramentis remotis cum legimus: *Non occides*, si propterea non accipimus esse dictum hoc de fructibus, quia nullus eis sensus est, nec de irrationalibus animantibus, volatilibus natatilibus, ambulatilibus reptilibus, quia nulla nobis ratione sociantur, quam non eis datum est nobiscum habere communem (unde justissima ordinatione Creatoris et vita et mors eorum nostris usibus subditur): restat ut de homine intellegamus, quod dictum est: *Non occides*, nec alterum ergo nec te. Neque enim qui se occidit aliud, quam hominem occidit.

CAPUT XXII.

Quod numquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

20 Et quicumque hoc in se ipsis perpetraverunt, animi magnitudine fortasse mirandi, non sapientiae sanitate laudandi sunt. Quamquam si rationem diligentius consulas, ne ipsa quidem animi magnitudo recte nominatur, ubi quisque non valendo 25 tolerare vel quaeque aspera vel aliena peccata se ipse interemerit. Magis enim mens infirma deprehenditur, quae ferre non potest vel duram sui corporis servitutem vel stultam vulgi

opinionem, majorque animus merito dicendus est, qui vitam aerumnosam magis potest fèrre, quam fugere et humanum judicium maximeque vulgare, quod plerumque caligine erroris involvitur, prae conscientiae luce ac puritate contemnere. Quam 5 ob rem si magno animo fieri putandum est, cum sibi homo ingerit mortem, ille potius Cleombrotus in hac animi magnitudine reperitur, quem ferunt, lecto Platonis libro, ubi de immortalitate animae disputavit, se praecipitem dedisse de muro atque 10 ita ex hac vita emigrasse ad eam, quam credidit esse meliorem. Nihil enim urgebat aut calamitatis aut criminis, seu verum, seu falsum, quod non valendo fèrre se auferret; sed ad capessendam mortem atque ad hujus vitae suavia vincla rumpenda 15 sola adfuit animi magnitudo. Quod tamen magne potius factum esse quam bene testis ei esse potuit Plato ipse, quem legerat, qui profecto id praecipue potissimumque fecisset, vel etiam praecipisset, nisi ea mente, qua immortalitatem ani- 20 mae vidit, nequaquam faciendum, quin etiam prohibendum esse, judicasset.

At enim multi se interemerunt, ne in manus hostium pervenirent. Non modo quaerimus, utrum sit factum, sed utrum fuerit faciendum. Sana 25 quippe ratio etiam exemplis anteponenda est, cui quidem et exempla concordant, sed illa, quae tanto digniora sunt imitatione, quanto excellentiora pietate. Non fecerunt patriarchae, non prophetae, non apostoli, quia et ipse Dominus Chri- 30

stus, quando eos, si persecutionem paterentur, fugere admonuit de civitate in civitatem, potuit admonere ut sibi manus inferrent, ne in manus persequentium pervenirent. Porro si hoc ille non
5 jussit aut monuit, ut eo modo sui ex hac vita emigrarent, quibus migrantibus mansiones aeternas praeparaturum esse se promisit, quaelibet exempla opponant gentes, quae ignorant Deum, manifestum est hoc non licere colentibus unum
10 verum Deum.

CAPUT XXIV.

Quod in ea virtute, qua Regulus Catone praestantior fuit. multo magis emineant Christiani.

Nolunt autem isti, contra quos agimus ut sanctum virum Iob, qui tam horrenda mala in sua
15 carne perpeti maluit, quam illata sibi morte omnibus carere cruciatibus, vel alios sanctos ex litteris nostris summa auctoritate celsissimis fideque dignissimis, qui captivitatem dominationemque hostium ferre quam sibi necem inferre maluerunt, Catoni praeferamus; sed ex litteris eorum eundem illum M. Catoni Regulum praeferam. Cato enim numquam Caesarem vicerat qui victus dedignatus est subjici et, ne subijceretur a se ipso elegit occidi: Regulus autem
20 Poenos jam vicerat imperioque Romano Romanus imperator non ex civibus dolendam, sed ex hostibus laudandam victoriam reportaverat; at

eis tamen postea victus, maluit eos ferre servi-
viendo quam eis se auferre moriendo. Proinde
servavit et sub Carthaginiensium dominatione pa-
tientiam et in Romanorum dilectione constantiam,
nec victum auferens corpus ab hostibus nec in- 5
victum animum a civibus. Nec, quod se occidere
noluit, vitae hujus amore fecit. Hoc probavit,
cum causa promissi jurisque jurandi ad eosdem
hostes, quos gravius in senatu verbis, quam bello
armis offenderat, sine ulla dubitatione remeavit. 10
Tantus itaque vitae hujus contemptor, cum sae-
vientibus hostibus per quaslibet poenas eam finire,
quam se ipse perimere maluit, magnum scelus
esse, si se homo interimat, procul dubio judicavit.
Inter omnes suos laudabiles et virtutis insignibus 15
illustres viros non proferunt Romani meliorem,
quem neque felicitas corruerit, nam in tanta
victoria mansit pauperrimus; nec infelicitas fre-
gerit, nam ad tanta exitia revertit intrepidus.
Porro si fortissimi et praeclarissimi viri terrenae 20
patriae defensores deorumque licet falsorum, non
tamen fallaces cultores, sed veracissimi etiam ju-
ratores, qui hostes victos more ac jure belli fe-
rire potuerunt, hi ab hostibus victi se ipsos fe-
rire noluerunt et, cum mortem minime formida- 25
rent, victores tamen dominos ferre, quam eam
sibi inferre maluerunt: quanto magis Christiani
verum Deum colentes et supernae patriae suspi-
rantes, ab hoc facinore temperabunt, si eos di-
vina dispositio vel probandos vel emendandos ad 30

tempus hostibus subjugaverit, quos in illa humilitate non deserit, qui propter eos tam humiliter altissimus venit, praesertim quos nullius militaris potestatis vel talis militiae jura constringunt
5 ipsum hostem ferire superatum. Quis ergo tam malus error obrepit, ut homo se occidat, vel quia in eum peccavit, vel ne in eum peccet inimicus, cum vel peccatorem vel peccaturum ipsum occidere non audeat inimicum?

10

LIBER II.

CAPUT I.

**De modo, qui necessitati disputationis
adhibendus est.**

Si rationi perspicuae veritatis infirmus humanae
15 consuetudinis sensus non auderet obsistere, sed doctrinae salubri languorem suum tamquam medicinae subderet, donec divino adjutorio fide pietatis impetrante sanaretur, non multo sermone opus esset ad convincendum quemlibet vanae
20 opinionis errorem his, qui recte sentiunt et sensa verbis sufficientibus explicant. Nunc vero quoniam ille est major et taetrior insipientium morbus animorum, quo irrationabiles motus suos, etiam post rationem plene redditam, quanta ho-
25 mini ab homine debetur, sive nimia caecitate, qua nec aperta cernuntur, sive obstinatissima pervicacia, qua et ea quae cernuntur non ferun-

tur, tamquam ipsam rationem veritatemque defendunt, fit necessitas copiosius dicendi plerumque res claras, velut eas non spectantibus intuendas, sed quodam modo tangendas palpantibus et conniventibus offeramus. Et tamen quis 5
disceptandi finis erit et loquendi modus, si respondendum esse respondentibus semper existimemus? Nam qui vel non possunt intellegere quod dicitur, vel tam duri sunt adversitate mentis, ut, etiamsi intellexerint, non oboediant, respondent, ut scriptum est, et loquuntur iniquitatem atque infatigabiliter vani sunt. Quorum dicta 10
contraria si totiens velimus refellere, quotiens obnixa fronte statuerint non cogitare quid dicant, dum quocumque modo nostris disputationibus contradicant, quam sit infinitum et aerumnosum et 15
infructuosum vides. Quam ob rem nec te ipsum, mi fili Marcelline, nec alios, quibus hic labor noster in Christi caritate utiliter ac liberaliter servit, tales meorum scriptorum velim iudices, qui 20
responsionem semper desiderent, cum his quae leguntur audierint aliquid contradici, ne fiant similes earum muliercularum, quas commemorat apostolus *semper discentes et numquam ad veritatis scientiam pervenientes.* 25

CAPUT III.

De assumenda historia, qua ostendatur, quae mala acciderint Romanis, cum deos colerent, antequam religio Christiana oberesceret.

- 5 Memento autem, me ista commemorantem, adhuc contra imperitos agere, ex quorum imperitia illud quoque ortum est vulgare proverbium: Pluvia defit, causa Christiani sunt. Nam qui eorum studiis liberalibus instituti amant historiam, facillime
- 10 ista noverunt; sed ut nobis ineruditorum turbas infestissimas reddant, se nosse dissimulant atque hoc apud vulgus confirmare nituntur, clades, quibus per certa intervalla locorum et temporum genus humanum oportet affligi, causa ac-
- 15 cidere nominis Christiani, quod contra deos suos ingenti fama et praeclarissima celebritate per cuncta diffunditur. Recolant ergo nobiscum, antequam Christus venisset in carne, antequam ejus nomen ea, cui frustra invident, gloria populis in-
- 20 notesceret, quibus calamitatibus res Romanae multipliciter varieque contritae sint, et in his defendant, si possunt, deos suos, si propterea coluntur, ne ista mala patiantur cultores eorum; quorum si quid nunc passi fuerint, nobis impu-
- 25 tandum esse contendunt. Cur enim ea, quae dicturus sum, permisserunt accidere cultoribus suis, antequam eos declaratum Christi nomen offenderet eorumque sacrificia prohiberet?

CAPUT XVIII.

Quae de moribus Romanorum, aut metu compressis, aut securitate resolutis Sallustii prodat historia.

Itaque habebo modum et ipsum Sallustium te-
stem potius adhibebo, qui cum in laude Roma- 5
norum dixisset, unde nobis iste sermo ortus est:
«Jus bonumque apud eos non legibus magis
quam natura valebat», praedicans illud tempus, quo
expulsis regibus incredibiliter civitas brevi aetatis
spatio plurimum crevit, idem tamen in primo hi- 10
storiae suae libro atque ipso ejus exordio fatetur
etiam tunc, cum ad consules a regibus esset trans-
lata res publica, post parvum intervallum, inju-
rias validiorum et ob eas discessionem plebis a
patribus aliasque in Urbe dissensiones fuisse. Nam 15
cum optimis moribus et maxima concordia po-
pulum Romanum inter secundum et postremum
bellum Carthaginiense commemorasset egisse cau-
samque hujus boni non amorem justitiae, sed
stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixis- 20
set (unde et Nasica ille ad reprimendam nequi-
tiam servandosque istos mores optimos, ut metu
vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti);
continuo subjecit idem Sallustius et ait: «At
discordia et avaritia atque ambitio et cetera se- 25
cundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis
excidium maxime aucta sunt», ut intellegeremus
etiam antea et oriri solere et augeri. Unde sub-

nectens cur hoc dixerit: «Nam injuriae, inquit, validiorum et ob eas discessio plebis a patribus aliaeque dissensiones domi fuere jam inde a principio, neque amplius quam regibus exactis, dum
5 metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto jure agitatum». Vides quem ad modum etiam illo brevi tempore, ut regibus exactis, id est ejectis, aliquantum aequo et modesto jure ageretur, metum dixit fuisse
10 causam, quoniam metuebatur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe pulsus Etruscis sociatus contra Romanos gerebat. Attende itaque quid deinde contexat: «Dein, inquit, servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo
15 regio more consulere, agro pellere et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus saevitiis et maxime faenore oppressa plebs cum assiduís bellis tributum et militiam simul toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit, tumque
20 tribunos plebis et alia jura sibi paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum Punicum bellum». Cernis ex quo tempore, id est parvo intervallo post reges exactos, quales Romani fuerint, de quibus ait: «Jus bonumque apud
25 eos non legibus magis quam natura valebat».

Porro si illa tempora talia reperiuntur, quibus pulcherrima atque optima fuisse praedicatur Romana respublica, quid jam de consequenti aetate dicendum aut cogitandum arbitramur, cum paulatim mutata, ut ejusdem historici verbis utar,
30

ex pulcherrima atque optima, pessima ac flagitiosissima facta est», post Carthaginis videlicet, ut commemoravit, excidium? Quae tempora ipse Sallustius quem ad modum breviter recolat et describat, in ejus historia legi potest; quantis 5 malis morum, quae secundis rebus exorta sunt, usque ad bella civilia demonstret esse perventum. «Ex quo tempore, ut ait, majorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo juvenus luxu atque avaritia corrupta, ut 10 merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares neque alios pati». Dicit deinde plura Sallustius de Sullae vitiis caeteraque foeditate rei publicae, et alii scriptores in haec consentiunt, quamvis eloquio multum impari. 15

Cernis tamen, ut opinor, et quisquis adverterit, facillime perspicit, colluvie morum pessimorum, quo illa civitas prolapsa fuerit ante nostri superni regis adventum. Haec enim gesta sunt non solum antequam Christus in carne praesens docere coepisset, 20 verum etiam antequam de virgine natus esset. Cum igitur tot et tanta mala temporum illorum vel tolerabiliora superius, vel post eversam Carthaginem intoleranda et horrenda diis suis imputare non audeant, opiniones humanis mentibus, unde 25 talia vitia silvescerent, astutia maligna inserentibus: cur mala praesentia Christo imputant, qui doctrina saluberrima et falsos ac fallaces deos coli vetat et istas hominum noxias flagitiosasque cupiditates divina auctoritate detestans atque con- 30

demnans his malis tabescenti ac labenti mundo ubique familiam suam sensim subtrahit, qua condatur aeternam et non plausu vanitatis, sed iudicio veritatis gloriosissimam civitatem?

5

CAPUT XXVIII.

De Christianae religionis salubritate.

Ab istarum immundissimarum potestatum tartareo iugo et societate poenali erui per Christi nomen homines et in lucem saluberrimae pietatis
10 ab illa perniciosissimae impietatis nocte transferri queruntur et murmurant iniqui et ingrati et illo nefario spiritu altius obstrictiusque possessi, quia populi confluunt ad ecclesias casta celebritate, honesta utriusque sexus discretionem, ubi audiant
15 quam bene hic ad tempus vivere debeant, ut post hanc vitam beate semperque vivere mereantur, ubi sancta scriptura iustitiaeque doctrina de superiore loco in conspectu omnium personante et qui faciunt audiant ad praemium, et qui non faciunt
20 audiant ad iudicium. Quod etsi veniunt quidam talium praeceptorum irrisores, omnis eorum petulantia aut repentina mutatione deponitur, aut timore vel pudore comprimitur. Nihil enim eis turpe ac flagitiosum spectandum imitandumque propo-
25 nitur, ubi veri Dei aut praecepta insinuantur aut miracula narrantur, aut dona laudantur, aut beneficia postulantur.

CAPUT XXIX.

De abjiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos.

Haec potius concupisce, o indoles Romana laudabilis, o progenies Regulorum, Scaevolarum, Scipionum, Fabriciorum; haec potius concupisce, haec ab illa turpissima vanitate et fallacissima daemonum malignitate discerne. Si quid in te laudabile naturaliter eminet, non nisi vera pietate purgatur atque perficitur, impietate autem disperditur et punitur. Nunc jam elige quid sequaris, ut non in te, sed in Deo vero sine ullo errore lauderis. Tunc enim tibi gloria popularis adfuit, sed occulto divinae providentiae iudicio vera religio, quam eligeres defuit. Expergiscere, dies est, sicut experrecta es in quibusdam, de quorum virtute perfecta et pro fide vera etiam passionibus gloriamur, qui usquequaque adversus potestates inimicissimas confligentes easque fortiter moriendo vincentes, sanguine nobis hanc patriam peperere suo. Ad quam patriam te invitamus et exhortamur, ut ejus adjiciaris numero civium, cujus quodam modo asylum est vera remissio peccatorum. Non audias degeneres tuos Christo Christianisque detrahentes et accusantes velut tempora mala, cum quaerant tempora, quibus non sit quieta vita, sed potius segura nequitia. Haec tibi numquam nec pro terrena patria placuerunt. Nunc jam caelestem

arripe, pro qua minimum laborabis, et in ea veraciter semperque regnabis. Illic enim tibi non Vestalis focus, non lapis Capitolinus, sed Deus unus et verus.

5 nec metas rerum nec tempora ponit,
Imperium sine fine dabit.

Noli deos falsos fallacesque requirere; abjice potius atque contemne, in veram emicans libertatem. Non sunt dii, maligni sunt spiritus, quibus
10 aeterna tua felicitas poena est. Non tam Juno Trojanis, a quibus carnalem originem ducis, arces videtur invidisse Romanas, quam isti daemones, quos adhuc deos putas, omni generi hominum sedes invident sempiternas. Et tu ipsa non parva
15 ex parte de talibus spiritibus judicasti, quando ludis eos placasti, et per quos homines eosdem ludos fecisti, infames esse voluisti. Patere asseri libertatem tuam adversus immundos spiritus, qui tuis cervicibus imposuerant sacrandam sibi et celebrandam ignominiam suam. Actores criminum
20 divinorum removisti ab honoribus tuis: supplica Deo vero, ut a te removeat illos deos, qui delectantur criminibus suis, seu veris, quod ignominiosissimum est, seu falsis, quod malitiosissimum. Bene,
25 quod tua sponte histrionibus et scaenicis societatem civitatis patere noluisti; evigila plenius! Nullo modo his artibus placatur divina majestas, quibus humana dignitas inquinatur. Quo igitur pacto deos, qui talibus delectantur obsequiis, haberi putas in

numero sanctarum caelestium potestatum, cum homines, per quos eadem aguntur obsequia, non putasti habendos in numero qualiumcumque civium Romanorum? Incomparabiliter superna est civitas clarior, ubi victoria veritas, ubi dignitas 5 sanctitas, ubi pax felicitas, ubi vita aeternitas. Multo minus habet in sua societate tales deos, si tu in tua tales homines habere erubuisti. Proinde si ad beatam pervenire desideras civitatem, evita daemonum societatem. Indigne ab 10 honestis coluntur, qui per turpes placantur. Sic isti a tua pietate removeantur purgatione Christiana, quo modo illi a tua dignitate remoti sunt notatione censoria. De bonis autem carnalibus, quibus solis mali perfrui volunt, et de malis car- 15 nalibus, quae sola perpeti nolunt, quod neque in his habeant, quam putantur habere isti daemones potestatem (quamquam si haberent, deberemus potius etiam ista contemnere, quam propter ista illos colere et eos colendo ad illa, quae nobis 20 invident, pervenire non posse), tamen nec in istis eos hoc valere, quod hi putant, qui propter haec eos coli oportere contendunt, deinceps videbimus, ut hic sit hujus voluminis modus.

LIBER III.

CAPUT I.

**De adversitatibus, quas soli mali metuunt
et quas semper passus est mundus, cum
deos coleret.**

5

Jam satis dictum arbitror de morum malis et
animorum, quae praecipue cavenda sunt, nihil
deos falsos populo cultori suo, quo minus eorum
malorum aggere premeretur, subvenire curasse,
10 sed potius, ut maxime premeretur, egisse. Nunc
de illis malis video dicendum, quae sola isti per-
peti nolunt, qualia sunt fames, morbus, bellum,
exspoliatio, captivitas, trucidatio, et si qua similia
jam in primo libro commemoravimus. Haec enim
15 sola mali deputant mala, quae non faciunt malos;
nec erubescunt inter bona, quae laudant, ipsi mali
esse qui laudant, magisque stomachantur, si vil-
lam malam habeant, quam si vitam, quasi hoc sit
hominis maximum bonum, habere bona omnia
20 praeter se ipsum. Sed neque talia mala, quae
isti sola formidant, dii eorum, quando ab eis
libere colebantur, ne illis acciderent obstiterunt.
Cum enim variis per diversa temporibus ante
adventum Redemptoris nostri innumerabilibus non-
25 nullisque etiam incredibilibus cladibus genus con-
tereretur humanum, quos alios quam istos deos
mundus colebat, excepto uno populo Hebraeo et
quibusdam extra ipsum populum, ubicumque gratia

divina digni occultissimo atque justissimo Dei
judicio fuerunt? Verum ne nimium longum fa-
ciam, tacebo aliarum usquequaque gentium mala
gravissima: quod ad Romam pertinet Roma
numque imperium tantum loquar, id est ad ipsam 5
proprie civitatem et quaecumque illi terrarum,
vel societate conjunctae, vel condicione subjectae
sunt, quae sint perpressae ante adventum Christi,
cum jam ad ejus quasi corpus rei publicae per-
tinerent. 10

CAPUT XI.

**De simulacro Cumani Apollinis, cujus fletus credi-
tus est cladem Graecorum, quibus opitulari
non poterat, indicare.**

Neque enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum 15
adversus Achivos regemque Aristonicum bellare-
tur, quadriduo flevisse nuntiatus est; quo prodi-
gio haruspices territi, cum id simulacrum in mare
putavissent esse projiciendum, Cumani senes in-
tercesserunt atque retulerunt tale prodigium et 20
Antiochi et Persis bello in eodem apparuisse
figmento, et quia Romanis feliciter provenisset,
ex senatus consulto eidem Apollini suo dona esse
missa testati sunt. Tunc velut peritiores acciti
haruspices responderunt simulacri Apollinis fletum 25
ideo prosperum esse Romanis, quoniam Cumana
colonia Graeca esset, suisque terris, unde accitus
esset, id est ipsi Graeciae luctum et cladem

Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum et captum esse nuntiatum est, quem vinci utique Apollo nolebat et dolebat et hoc sui lapidis etiam lacrimis indicabat. Unde non usquequaque incongrue quamvis fabulosis, tamen veritati similibus mores daemonum describuntur carminibus poetarum. Nam Camillam Diana doluit apud Vergilium et Pallantem moriturum Hercules flevit. Hinc fortassis et Numa Pompilius pace abundans, sed quo donante nesciens nec requirens, cum cogitaret otiosus, quibusnam diis tuendam Romanam salutem regnumque committeret, nec verum illum atque omnipotentem summum Deum curare opinaretur ista terrena, atque recoleret Trojanos deos, quos Aeneas advexerat, neque Trojanum neque Lavinienae ab ipso Aenea conditum regnum diu conservare potuisse: alios providendos existimavit, quos illis prioribus, qui sive cum Romulo jam Romanam transierant, sive quandoque Alba eversa fuerant transituri, vel tamquam fugitivi custodes adhiberet, vel tamquam invalidis adjuutores.

rutrum fortissimos et opulentissimos agerent,
quot minutiora regna contrita sunt! quae urbes
amplae nobilesque deletae, quot afflictae, quot
perditae civitates! Quam longe lateque tot re-
giones terraeque vastatae sunt! Quotiens victi 5
hinc atque inde victores! Quid hominum con-
sumptum est vel pugnantium militum, vel ab armis
vacantium populorum! Quanta vis navium marinis
etiam proeliis oppressa et diversarum tempesta-
tum varietate submersa est! Si enarrare vel 10
commemorare conemur, nihil aliud quam scri-
ptores etiam nos erimus historiae. Tunc magno
metu perturbata Romana civitas ad remedia vana
et ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctori-
tate librorum Sibyllinorum ludi saeculares, quo- 15
rum celebritas inter centum annos fuerat instituta
felicioribusque temporibus memoria neglegente
perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros
inferis et ipsos abolitos annis retrorsum me-
lioribus. Nimirum ergo, quando renovati sunt, 20
tanta copia morientium ditatos inferos etiam lu-
dere delectabat, cum profecto miseri homines
ista rabida bella et cruentas animositates fune-
reasque hinc atque inde victorias magnos age-
rent ludos daemonum et opimas epulas inferorum. 25
Nihil sane miserabilius primo Punico bello acci-
dit, quam quod ita Romani victi sunt, ut etiam
Regulus ille caperetur, cujus in primo et in
altero libro mentionem fecimus, vir plane ma-
gnus et victor antea domitorque Poenorum, qui 30

etiam ipsum primum bellum Punicum confecisset, nisi aviditate nimia laudis et gloriae duriores condiciones, quam ferre possent, fessis Carthaginiensibus imperasset. Illius viri et captivitas ino-
5 pinatissima et servitus indignissima, et juratio fidelissima et mors crudelissima si deos illos non cogit erubescere, verum est quod aerei sunt et non habent sanguinem.

Nec mala illo tempore gravissima intra moe-
10 nia defuerunt. Nam exundante nimis ultra morem fluvio Tiberino paene omnia urbis plana subversa sunt, aliis impetu quasi torrentis impulsis, aliis velut stagno diuturno madefactis atque sublapsis. Istam deinde pestem ignis perniciosior subsecutus
15 est, qui correptis circa forum quibusque celsioribus etiam templo Vestae suo familiarissimo non pepercit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum non tam honoratae quam damnatae virgines donare consueverant
20 Tum vero illic ignis non tantum vivebat, sed etiam saeviebat. Cujus impetu exterritae virgine sacra illa fatalia, quae jam tres, in quibus fuerant, presserant civitates, cum ab illo incendio liberare non possent. Metellus pontifex sua
25 quodam modo salutis oblitus irruens ea seniustu abripuit. Neque enim vel ipsum ignis agnovit aut vero erat ibi numen, quod non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius sacris Vestae quam illa homini prodesse potuerunt. Si autem
30 a se ipsis ignem non repellebant, civitatem, cui

salutem tueri putabantur, quid contra illas aquas
 flammisque poterant adjuvare? sicut etiam res
 ipsa nihil ea prorsus potuisse patefecit. Haec
 istis nequaquam objicerentur a nobis, si illa sacra
 dicerent non tuendis his bonis temporalibus insti- 5
 tuta, sed significandis aeternis, et ideo, cum ea,
 quod corporalia visibiliaque essent, perire con-
 tingeret, nihil his rebus minui, propter quas fue-
 rant instituta, et posse ad eosdem usus denuo
 reparari. Nunc vero caecitate mirabili eis sacris, 10
 quae perire possent, fieri potuisse existimant, ut
 salus terrena et temporalis felicitas civitatis pe-
 rire non posset. Proinde cum illis etiam manen-
 tibus sacris vel salutis contritio, vel infelicitas
 irruisse monstratur, mutare sententiam, quam de- 15
 fendere nequeunt, erubescunt.

CAPUT XXVI.

**De diversis generibus belli, quae post conditam
 aedem Concordiae sunt secuta.**

Praeclaram vero seditionis obstaculum aedem 20
 Concordiae, testem caedis suppliciique Graccho-
 rum, contionantibus opponendam putarunt. Quan-
 tum ex hoc profecerint, indicant secuta pejora.
 Laborarunt enim deinceps contionatores non
 exemplum devitare Gracchorum, sed superare 25
 propositum, Lucius Saturninus tribunus plebis et
 G. Servilius praetor et multo post M. Drusus,
 quorum omnium seditionibus caedes primo jam

- tunc gravissimae, deinde socialia bella exars-
runt, quibus Italia vehementer afflicta et ad va-
stitatem mirabilem desertionemque perducta est.
Bellum deinde servile successit et bella civilia.
- 5 Quae proelia commissa sunt, quid sanguinis fu-
sum, ut omnes fere Italiae gentes, quibus Roma-
num maxime praepollebat imperium, tamquam
saeva barbaries domarentur ! Jam ex paucissimis,
hoc est minus quam septuaginta gladiatoribus
- 10 quem ad modum bellum servile contractum sit,
ad quantum numerum et quam acrem ferocem-
que pervenerit, quos ille numerus imperatores po-
puli Romani superaverit, quas et quo modo civi-
tates regionesque vastaverit, vix qui historiam con-
- 15 scripserunt satis explicare potuerunt. Neque id
solum fuit servile bellum, sed et Macedoniam pro-
vinciam prius servitia depopulata sunt et deinde
Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam e-
quam horrenda commiserint primo latrocinia
- 20 deinde valida bella piratarum, quis pro magnitu-
dine rerum valeat eloqui ?

CAPUT XXX.

**De connexione bellorum, quae adventum Christi
plurima et gravissima praecesserunt.**

- 25 Qua igitur fronte, quo corde, qua impudenti
qua insipientia, vel potius amentia, illa diis su-
non imputant et haec nostro imputant Christo
Crudelia bella civilia, omnibus bellis hostilibus

auctoribus etiam eorum fatentibus, amariora, quibus illa res publica nec afflicta, sed omnino perdita judicata est, longe ante adventum Christi exorta sunt, et sceleratarum concatenatione causarum a bello Mariano atque Sullano ad bella Sertorii et Catilinae (quorum a Sulla fuerat ille proscriptus, ille nutritus), inde ad Lepidi et Catuli bellum (quorum alter gesta Sullana rescindere, alter defendere cupiebat), inde ad Pompei et Caesaris (quorum Pompejus sectator Sullae fuerat ejusque potentiam vel aequaverat, vel jam etiam superaverat; Caesar autem Pompeji potentiam non ferebat, sed quia non habebat, quam tamen illo victo interfectoque transcendit), hinc ad alium Caesarem, qui post Augustus appellatus est, pervenerunt, quo imperante natus est Christus. Nam et ipse Augustus cum multis gessit bella civilia, et in eis etiam multi clarissimi viri perierunt, inter quos et Cicero, ille disertus artifex regendae reipublicae. Pompeji quippe victorem Gaium Caesarem, qui victoriam civilem clementer exéruit suisque adversariis vitam dignitatemque donavit, tamquam regni appetitorem quorundam nobilium conjuratio senatorum velut pro reipublicae libertate in ipsa curia trucidavit. Hujus deinde potentiam multum moribus dispar vitiisque omnibus inquinatus atque corruptus affectare videbatur Antonius, cui vehementer pro eadem illa velut patriae libertate Cicero resistebat. Tunc emerсерat mirabilis indolis adolescens ille alius Caesar, illius Gai 30

Caesaris filius adoptivus, qui, ut dixi, postea est appellatus Augustus. Huic adolescenti Caesari, ut ejus potentia contra Antonium nutriretur, Cicero favebat, sperans eum, depulsa et oppressa
5 Antonii dominatione, instauraturum rei publicae libertatem, usque adeo caecus atque improvidus futurorum, ut ille ipse juvenis, cujus dignitatem ac potestatem fovebat, et eundem Ciceronem occidendum Antonio quadam quasi concordiae pa-
10 ctione permitteret et ipsam libertatem reipublicae, pro qua multum ille clamaverat, ditioni propriae subjugaret.

CAPUT XXXI.

**Quam impudenter praesentia incommoda Christo
15 imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantae clades eo tempore, quo colebantur, extiterint.**

Deos suos accusent de tantis malis, qui Christo nostro ingrati sunt de tantis bonis. Certe quando illa mala fiebant, calebant arae numinum Sabaeo
20 thure sertisque recentibus halabant, clarebant sacerdotia, fana renidebant, sacrificabatur, ludebatur, furebatur in templis, quando passim tantus civium sanguis a civibus non modo in ceteris locis, verum inter ipsa quoque deorum altaria fundebatur.
25 Non elegit templum, quo confugeret Tullius, quia frustra elegerat Mucius. Hi veroqui multo indignius insultant temporibus Christianis, aut ad loca

Christo dicatissima confugerunt, aut illuc eos ut viverent etiam ipsi barbari deduxerunt. Illud scio et hoc mecum quisquis sine studio partium iudicat, facillime agnoscit (ut omittam cetera, quae multa commemoravi et alia multo plura, quae commemorare longum putavi): si humanum genus ante bella Punica Christianam reciperet disciplinam et consequeretur rerum tanta vastatio, quanta illis bellis Europam Africamque contrivit, nullus talium, quales nunc patimur, nisi Christianae religioni mala illa tribuisset. Multo autem minus eorum voces tolerarentur, quantum attinet ad Romanos, si Christianae religionis receptionem et diffamationem vel irruptio illa Gallorum, vel Tiberini fluminis igniumque illa depopulatio, vel, quod cuncta mala praecedit, bella illa civilia sequerentur. Mala etiam alia, quae usque adeo incredibiliter acciderunt, ut inter prodigia numerarentur, si Christianis temporibus accidissent, quibus ea nisi Christianis hominibus tamquam crimina objicerent? Omitto quippe illa, quae magis fuerunt mira quam noxia, boves locutos, volasse serpentes, et cetera hujus modi, quae in eorum libris non fabulosis, sed historicis, seu vera, seu falsa sint, non inferunt hominibus perniciem, sed stuporem. Sed cum pluit terra, cum pluitcreta, cum pluit lapidibus (non ut grando appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus), haec profecto etiam graviter laedere potuerunt. Legimus apud eos Aetnaeis ignibus ab ipso montis vertice us-

que ad litus proximum decurrentibus ita mare fer-
buisse, ut rupes urerentur, ut pices navium solve-
rentur. Hoc utique non leviter noxium fuit, quamvis
incredibiliter mirum. Eodem rursus aestu ignium
5 tanta vi favillae scripserunt oppletam esse Siciliam,
ut Catinensis urbis tecta obruta et pressa dirueret;
qua calamitate permoti misericorditer ejusdem
anni tributum ei relaxavere Romani. Lucusta-
ram etiam in Africa multitudinem prodigii simi-
10 lem fuisse, cum jam esset populi Romani provincia,
litteris mandaverunt; consumptis enim fructibus
foliisque lignorum ingenti atque inaestimabili nube
in mare dicunt esse dejectam; qua mortua red-
ditaque littoribus atque hinc aere corrupto tantam
15 ortam pestilentiam, ut in solo regno Masinissae
octingenta hominum milia perisse referantur et
multo amplius in terris littoribus proximis. Tunc
Uticae ex triginta milibus juniorum, quae ibi
erant, decem milia remansisse confirmant. Talis
20 itaque vanitas qualem ferimus eique respondere
compellimur, quid horum non Christianae reli-
gioni tribueret, si temporibus Christianis videret?
Et tamen diis suis ista non tribuunt, quorum cul-
tum ideo requirunt, ne ista vel minora patiantur.
25 cum ea majora pertulerint a quibus antea cole-
bantur.

LIBER IV.

CAPUT II.

De his, quae libro secundo et tertio continentur.

Promiseramus ergo, quaedam nos esse dicturos
adversus eos, qui Romanae rei publicae clades 5
in religionem nostram referunt, et commemora-
turos quaecumque et quantacumque occurrere
potuissent vel satis esse viderentur mala, quae
illa civitas pertulit, vel ad ejus imperium pro-
vinciae pertinentes, antequam eorum sacrificia 10
prohibita fuissent; quae omnia procul dubio nobis
tribuerent, si jam vel illis clareret nostra religio,
vel ita eos a sacris sacrilegis prohiberet. Haec
in secundo et tertio libro satis, quantum existimo,
absolvimus in secundo agentes de malis morum, 15
quae mala vel sola vel maxima deputanda sunt,
in tertio autem de his malis, quae stulti sola
perpeti exhorrent, corporis videlicet externa-
rumque rerum, quae plerumque patiuntur et boni;
illa vero mala non dico patienter, sed libenter 20
habent, quibus ipsi fiunt mali. Et quam pauca
dixi de sola ipsa civitate atque ejus imperio!
nec inde omnia usque ad Caesarem Augustum.
Quid, si commemorare voluissem et exaggerare
illa mala, quae non sibi invicem homines faciunt, 25
sicut sunt vastationes eversionesque bellantium,
sed ex ipsius mundi elementis terrenis accidunt

rebus, quae uno loco Apuleius breviter stringit in eo libello quem de mundo scripsit, tērena omnia dicens mutationes, conversiones et interitus habere? Namque immodicis tremoribus terrarum, ut verbis ejus utar, dissiluisse humum et interceptas urbes cum populis dicit; abruptis etiam imbribus prolutas totas esse regiones; illas etiam quae prius fuerant continentes, hospitibus atque advenis fluctibus insulatas aliasque desidia
5 maris pedestri accessu pervias factas; ventis ac procellis eversas esse civitates; incendia de nubibus emicasse; quibus Orientis regiones conflagratae perierunt, et in Occidentis plagis scaturigines quasdam ac proluviones easdem strages
10 dedisse; sic ex Aetnae verticibus quondam effusis crateribus divino incendio per declivia torrentis vice flammarum flumina cucurisse. Si haec atque hujus modi, quae habet historia, unde possem, colligere voluissem, quando finissem? quae illis temporibus e-
20 venerunt antequam Christi nomen ulla istorum vana et verae saluti perniciose comprimeret. Promiseram etiam me demonstraturum, quos eorum mores et quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in cuius potestate sunt regna omnia, quamque nihil eos adju-
25 verint hi, quos deos putant, et potius quantum decipiendo et fallendo necuerint: unde nunc mihi video esse dicendum, et magis de incrementis imperii Romani. Nam de noxia fallacia daemo-
30 num, quos velut deos colebant, quantum malorum

invexerit moribus eorum, in secundo maxime libro non pauca jam dicta sunt. Per omnes autem absolutos tres libros, ubi opportunum visum est, commendavimus, etiam in ipsis bellicis malis quantum solaciorum Deus per Christi nomen, cui tantum honoris barbari detulerunt praeter bellorum morem, bonis malisque contulerit, quo modo *qui facit solem suum oriri super bonos et malos et pluit super justos et injustos.* 5

CAPUT III.

10

An latitudo imperii, quae non nisi bellis acquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit sive felicium.

Jam itaque videamus, quale sit quod tantam latitudinem ac diuturnitatem imperii Romani illis diis audent tribuere, quos etiam per turpium ludorum obsequia et per turpium hominum ministeria se honeste coluisse contendunt. Quamquam prius vellem paululum inquirere, quae sit ratio, quae prudentia, cum hominum felicitatem non possis ostendere, semper in bellicis cladibus et sanguine civili vel hostili, tamen humano, cum tenebroso timore et cruenta cupiditate versantium, ut vitrea laetitia comparetur fragiliter splendida, cui timeatur horribilius ne repente frangatur, de imperii latitudine ac magnitudine velle gloriari. Hoc ut facilius dijudicetur, non vanescamus inani ventositate jactati atque obtundamus intentionis aciem 15 20 25

altisonis vocabulis rerum, cum audimus populos, regna, provincias; sed duos constituamus homines (nam singulus quisque homo, ut in sermone una littera, ita quasi elementum est civitatis et regni, 5 quantalibet terrarum occupatione latissimi), quorum duorum hominum unum pauperem vel potius mediocre, alium praedivitem cogitemus; sed divitem timoribus anxium, maeroribus tabescentem, cupiditate flagrantem, numquam securum, semper 10 inquietum, perpetuis inimiciarum contentionibus anhelantem, augmentem sane his miseriis patrimonium suum in immensum modum atque illis augmentis curas quoque amarissimas aggerantem; mediocre vero illum re familiari parva atque 15 succincta sibi sufficientem, carissimum suis, cum cognatis, vicinis, amicis dulcissima pace gaudentem, pietate religiosum, benignum mente, sanum corpore, vita parcum, moribus castum, conscientia securum. Nescio utrum quisquam ita desipiat, 20 ut audeat dubitare quem praeferat. Ut ergo in his duobus hominibus, ita in duabus familiis, ita in duobus populis, ita in duobus regnis regula sequitur aequitatis, qua vigilanter adhibita, si nostra intentio corrigatur, facillime videbimus 25 ubi habitet vanitas et ubi felicitas. Quapropter si verus Deus colatur eique veracibus et bonis moribus serviatur, utile est ut boni longe lateque diu regnent; neque hoc tam ipsis quam illis utile est, quibus regnant. Nam quantum ad ipsos 30 pertinet, pietas et probitas eorum, quae magna

Dei dona sunt sufficit eis ad veram felicitatem, qua et ista vita bene agatur et postea percipiatur aeterna. In hac ergo terra regnum bonorum non tam illis praestatur quam rebus humanis; malorum vero regnum magis regnantibus 5 nocet, qui suos animos vastant scelerum majore licentia; his autem, qui eis serviendo subduntur, non nocet nisi propria iniquitas. Nam justis quicquid malorum ab iniquis dominis irrogatur, non est poena criminis, sed virtutis examen. Proinde 10 bonus etiamsi serviat, liber est; malus autem etiamsi regnet, servus est, nec unius hominis, sed, quod est gravius, tot dominorum, quot vitiorum. De quibus vitiis cum ageret scriptura divina: *A quo enim quis, inquit devictus est, huic 15 et servus abdictus est.*

CAPUT IV.

Quam similia sint latrociniis regna absque justitia.

Remota itaque justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et latrocinia, quid sunt 20 nisi parva regna? Manus et ipsa hominum est, imperio principis regitur, pacto societatis astringitur, placiti lege praeda dividitur. Hoc malum si in tantum perditorum hominum accessibus crescit, ut et loca teneat, sedes constituat, civitates occupet, populos subjuget, evidentius regni 25 nomen assumit, quod ei jam in manifesto con-

fert non dempta cupiditas, sed addita impunitas. Eleganter enim et veraciter Alexandro illi Magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam cum idem rex hominem interrogasset, quid ei
5 videretur, ut mare infestaret, ille libera contumacia: Quod tibi, inquit, ut orbem terrarum; sed quia id ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator.

CAPUT VIII.

10 **Quorum deorum praesidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum, cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint.**

Deinde quaeramus, si placet, ex tanta deorum
15 turba, quam Romani colebant, quem potissimum, vel quos deos credant illud imperium dilatasse atque servasse. Neque enim in hoc tam praecclaro opere et tantae plenissimo dignitatis audent aliquas partes deae Cluacinae tribuere aut Volupiae, quae a voluptate appellata est, aut Vaticano, qui infantum vagitibus praesidet, aut Cuninae, quae cunas eorum administrat. Quando
20 autem possunt uno loco libri hujus commemorari omnia nomina deorum et dearum, quae illi grandibus voluminibus vix comprehendere potuerunt
25 singulis rebus propria dispertientes officia numinum? Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt, sed rura deae Rusi-

nae, juga montium deo Jugatino; collibus deam
 Collatinam, vallibus Valloniam praefecerunt. Nec
 saltem potuerunt unam Segetiam talem invenire,
 cui semel segetes commendarent, sed sata fru-
 menta, quamdiu sub terra essent, praepositam 5
 voluerunt habere deam Sejam; cum vero jam
 essent super terram et segetem facerent, deam
 Segetiam; frumentis vero collectis atque recon-
 ditis, ut tuto servarentur, deam Tutilinam prae-
 posuerunt. Qui non sufficere videretur illa Se- 10
 getia, quamdiu seges ab initiis herbidis usque
 ad aristas aridas perveniret? Non tamen satis
 fuit hominibus deorum multitudinem amantibus,
 ut anima misera daemoniorum turbae prostitue-
 retur, unius Dei veri castum dedignata com- 15
 plexum. Praefecerunt ergo Proserpinam frumentis
 germinantibus, geniculis nodisque culmorum deum
 Nodutum, involumentis folliculorum deam Voluti-
 nam; cum folliculi patescunt, ut spica exeat,
 deam Patelanam, cum segetes novis aristis ae- 20
 quantur, quia veteres aequare hostire dixerunt,
 deam Hostilinam; florentibus frumentis deam
 Floram, lactescentibus deum Lacturnum, matu-
 rescentibus deam Matutam; cum runcantur, id
 est a terra auferuntur, deam Runcinam. Nec 25
 omnia commemoro, quia me piget, quod illos
 non pudet. Haec autem paucissima ideo dixi,
 ut intellegeretur nullo modo eos dicere audere
 ista numina imperium constituisse, auxisse, con-
 servasse Romanum, quae ita suis quaeque ad- 30

hibebantur officiis, ut nihil universum uni alicui crederetur. Quando ergo Segetia curaret imperium, cui curam gerere simul et segetibus et arboribus non licebat? Quando de arinis Cunina
5 cogitaret, cujus praepositura parvulorum cunas non permittebatur excedere? Quando Nodutus adjuvaret in bello, qui nec ad folliculum spicae sed tantum ad nodum geniculi pertinebat? Unum quisque domui suae ponit ostiarium, et quia
10 homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, Cardeam cardini, Limen-
tinum limini. Ita non poterat Forculus simul et cardinem limenque servare.

CAPUT XXIV.

15 **Qua ratione defendant pagani, quod inter deos colant ipsa dona divina.**

Libet autem eorum considerare rationes. Usque adeone, inquiunt, majores nostros insipientes fuisse credendum est, ut haec nescirent munera
20 divina esse, non deos? Sed quoniam sciebant nemini talia, nisi aliquo deo largiente, concedi, quorum deorum nomina non inveniebant, earum rerum nominibus appellabant deos, quas ab eis sentiebant dari, aliqua vocabula inde flectentes, sicut
25 a bello Bellonam nuncupaverunt, non Bellum; sicut a cunis Cuninam, non Cunam; sicut a segetibus Segetiam; sicut a pomis Pomonam, non

Pomum; sicut a bubus Bubonam, non Bovem: aut certe nulla vocabuli declinatione, sicut res ipsae nominantur, ut Pecunia dicta est dea, quae dat pecuniam, non omnino pecunia dea ipsa putata est; ita Virtus, quae dat virtutem, Honor, qui honorem, Concordia, quae concordiam, Victoria, 5
ae dat victoriam. Ita, inquit, cum Felicitas dea dicitur, non ipsa quae datur, sed numen illud attenditur, a quo felicitas datur.

CAPUT XXV.

10

De uno tantum colendo Deo, qui, licet nomine ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur.

Ista nobis reddita ratione multo facilius eis, quorum cor non nimis obduruit, persuadebimus fortasse quod volumus. Si enim jam humana 15 infirmitas sensit, non nisi ab aliquo deo dari posse felicitatem, et hoc senserunt homines, qui tam multos colebant deos, in quibus et ipsum eorum regem Jovem: quia nomen ejus, a quo daretur felicitas, ignorabant, ideo ipsius rei nomine, quam credebant ab illo dari, eum appellare 20 voluerunt, satis ergo indicarunt, nec ab ipso Jove dari posse felicitatem, quem jam colebant, sed utique ab illo, quem nomine ipsius facilitatis colendum esse censebant. Confirmo prorsus a quo- 25 dam deo, quem nesciebant, eos credidisse dari felicitatem: ipse ergo quaeratur, ipse colatur, et

sufficit. Repudietur strepitus innumerabilium daem-
moniorum; illi non sufficiat hic deus, cui non
sufficit munus ejus. Illi, inquam, non sufficiat ad
colendum Deus dator felicitatis, cui non sufficit
5 ad accipiendum ipsa felicitas. Cui autem sufficit
(non enim habet homo quid amplius optare de-
beat), serviat uni Deo datori felicitatis. Non est
ipse, quem nominant Jovem. Nam si eum dato-
rem felicitatis agnoscerent, non utique alium
10 vel aliam, a qua daretur felicitas, nomine ipsius
felicitatis inquirerent, neque ipsum Jovem cum
tantis injuriis colendum putarent.

CAPUT XXXIII.

**Quod judicio et potestate Dei veri omnium regum
15 atque regnorum ordinata sint tempora.**

Deus igitur ille felicitatis auctor et dator, quia
solus est verus Deus, ipse dat regna terrena et
bonis et malis, neque hoc temere et quasi for-
tuito, quia Deus est, non fortuna, sed pro re-
20 rum ordine ac temporum occulto nobis, notissimo
sibi; cui tamen ordini temporum non subditus
servit, sed eum ipse tamquam dominus regit mode-
ratorque disponit: felicitatem vero non dat nisi
bonis. Hanc enim possunt et non habere et habere
25 servientes, possunt et non habere et habere
regnantes; quae tamen plena in ea vita erit, ubi
nemo jam serviet. Et ideo regna terrena et bonis

ab illo dantur et malis, ne ejus cultores adhuc
 in propectu animi parvuli haec ab eo munera
 quasi magnum aliquid concupiscant. Et hoc est
 sacramentum veteris testamenti, ubi occultum erat
 novum, quod illic promissa et dona terrena sunt, 5
 intellegentibus et tunc spiritalibus, quamvis non-
 dum in ¹manifestatione praedicantibus, et quae
 illis temporalibus rebus significaretur aeternitas,
 et in quibus Dei donis esset vera felicitas.

LIBER V.

10

PRAEFATIO.

Quoniam constat omnium rerum optandarum
 plenitudinem esse felicitatem, quae non est dea,
 sed donum Dei, et ideo nullum deum colendum
 esse ab hominibus, nisi qui potest eos facere fe- 15
 lices (unde si illa dea esset, sola colenda merito
 diceretur): jam consequenter videamus, qua causa
 Deus, qui potest et illa bona dare, quae habere
 possunt etiam non boni ac per hoc etiam non
 felices, Romanum imperium tam magnum tamque 20
 diuturnum esse voluerit. Quia enim hoc deorum
 falsorum illa quam colebant multitudo non fecit,
 et multa jam diximus, et ubi visum fuerit oppor-
 tunum esse dicemus.

CAPUT I.

**Causam Romani imperii omniumque
regnorum nec fortuitam esse nec in stellarum
positione consistere.**

5 Causa ergo magnitudinis imperii Romani nec
fortuita, est, nec fatalis secundum eorum senten-
tiam sive opinionem, qui ea dicunt esse fortuita,
quae vel nullas causas habent, vel non ex aliquo
rationabili ordine venientes, et ea fatalia, quae
10 praeter Dei et hominum voluntatem cujusdam
ordinis necessitate contingunt. Prorsus divina pro-
videntia regna constituuntur humana. Quae si pro-
pterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei vo-
luntatem vel potestatem fati nomine appellat,
15 sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim
non hoc primum dicit, quod postea dicturus est,
cum ab illo quisquam quaesierit quid dixerit fa-
tum? Nam id homines quando audiunt, usitata
loquendi consuetudine non intellegunt nisi vim
20 positionis siderum, qualis est quando quis na-
scitur; quod aliqui alienant a Dei voluntate, aliqui
ex illa etiam hoc pendere confirmant. Sed illi,
qui sine Dei voluntate decernere opinantur sidera
quid agamus vel, quid bonorum habeamus malo-
25 rumve patiamur, ab auribus omnium repellendi
sunt, non solum eorum, qui veram religionem
tenent, sed qui deorum qualiumcumque, licet fal-
sorum, volunt esse cultores. Haec enim opinio

quid agit aliud, nisi ut nullus omnino colatur aut
rogetur Deus? Contra quos modo nobis disputa-
tio non est instituta, sed contra hos qui pro
defensione eorum, quos deos putant, Christianae
religioni adversantur. Illi vero, qui positionem
stellarum quodam modo decernentium, qualis
quisque sit et quid ei proveniat boni quidve mali
accidat ex Dei voluntate suspendunt, si easdem
stellas putant habere hanc potestatem traditam
sibi a summa illius potestate, ut volentes ista
decernant: magnam caelo faciunt injuriam, in
cujus velut clarissimo senatu ac splendidissima
curia opinantur scelera facienda decerni, qualia si
aliqua terrēna civitas decrevisset, genere humano
decernente fuerat evertenda. Quale deinde judi-
cium de hominum factis Deo relinquitur, quibus
(caelestis necessitas adhibetur, cum dominus ille
sit et siderum et hominum? Aut si non dicunt
stellas, accepta quidem potestate a summo Deo,
arbitrio suo ista decernere, sed in talibus neces-
sitatibus ingerendis illius omnino jussa complere:
itane de ipso Deo sentiendum est, quod indi-
gnissimum visum est de stellarum voluntate sen-
tire? Quod si dicuntur stellae significare potius
ista quam facere, ut, quasi locutio quaedam sit
illa positio praedicens futura, non agens (non
enim mediocriter doctorum hominum fuit ista
sententia): non quidem ita solent loqui mathe-
matici, ut verbi gratia dicant: «Mars ita positus
homicidam significat», sed: «homicidam facit»;

verumtamen ut concedamus, non eos ut debent loqui et a philosophis accipere oportere sermonis regulam ad ea praenuntianda, quae in siderum positione reperire se putant: qui fit, quod nihil
5 unquam dicere potuerunt, cur in vita geminorum, in actionibus, in eventis, in professionibus, artibus, honoribus, ceterisque rebus ad humanam vitamper tinentibus atque in ipsa morte sit plerumque tanta deversitas, ut similiores eis sint,
10 quantum ad haec attinet, multi extranei, quam ipsi inter se gemini perexiguo temporis intervallo in nascendo separati?

CAPUT XVIII

**Quam alieni a jactantia esse debeant Christiani, si
15 aliquid fecerint pro dilectione aeternae patriae,
cum tanta Romani gesserint pro humana
gloria et civitate terrena.**

Quid ergo magnum est pro illa aeterna caelestique patria, cuncta saeculi hujus quam liber
20 jucunda blandimenta contemnere, si pro hac temporali atque terrena filios Brutus potuit et occidere, quod illa facere neminem cogit? Sed certe difficilius est filios interimere, quam quod pro ista faciendum est, ea, quae filiis congreganda videbantur atque servanda, vel donare
25 pauperibus vel, si existat temptatio, quae id pro fide atque justitia fieri compellat, amittere. Felices enim vel nos vel filios nostros non divitiae terrenae faciunt, aut nobis viventibus amittendae

aut nobis mortuis a quibus nescimus, vel forte a quibus nolumus possidendae; sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulentia. Bruto autem, quia filios occidit, infelicitatis perhibet testimonium etiam poeta laudator. Ait enim: 5

Natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulchra pro libertate vocabit
Infelix, utcumque ferent ea facta minores.

Sed versu sequenti consolatus est infelicem:

Vincit amor patriae laudumque immensa cupido. 10

Haec sunt duo illa, libertas et cupiditas laudis humanae, quae ad facta compulere miranda Romanos. Si ergo pro libertate moriturorum et cupiditate laudum, quae a mortalibus expetuntur, occidi filii a patre potuerunt: quid magnum est, 15 si pro vera libertate, quae nos ab iniquitatis mortis et diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed caritate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a daemonibus et daemionum principe, non filii occi- 20 ciduntur, sed Christi pauperes inter filios computantur?

Si alius etiam Romanus princeps, cognomine Torquatus, filium, non quia contra patriam, sed etiam pro patria, tamen quia contra imperium 25 suum, id est contra quod imperaverat pater imperator, ab hoste provocatus juvenali ardore pugnaverat, licet vicisset, occidit, ne plus mali esset

in exemplo imperii contempti, quam boni in gloria hostis occisi: ut quid se jactent, qui pro immortalis patriae legibus omnia, quae multo minus quam filii diliguntur, bona terrena contemnunt? S

5 Furius Camillus etiam ingratam patriam, a cujus cervicibus acerrimorum hostium Vejentium jugum depulerat damnatusque ab aemulis fuerat, a Gal-
lis iterum liberavit, quia non habebat potiore ubi posset vivere gloriosius: cur extollatur, velut

10 grande aliquid fecerit, qui forte in ecclesia ab inimicis carnalibus gravissimam exhonorationis passus injuriam, non se ad ejus hostes haereticos trans-
tulit, aut aliquam contra illam ipse haeresem condidit, sed eam potius quantum valuit ab haereti-

15 corum perniciosissima pravitate defendit, cum alia non sit, non ubi vivatur in hominum gloria, sed ubi vita acquiratur aeterna? Si Mucius, ut cum Porsenna rege pax fieret, qui gravissimo bello Romanos premebat, quia Porsennam ipsum occidere

20 non potuit et pro eo alterum deceptus occidit, in ardentem aram ante ejus oculos dexteram extendit, dicens multos tales, qualem illum videret, in ejus exitium conjurasse, cujus ille fortitudinem et conjurationem talium perhorrescens sine ula

25 dubitatione se ab illo bello facta pace compescuit: quis regno caelorum imputaturus est merita sua, si pro illo non unam manum neque hoc sibi ultro faciens, sed persequente aliquo patiens totum flammis corpus impenderit? Si Curtius armatus

30 equo concito in abruptum hiatum terrae se prae-

capitem dedit, deorum suorum oraculis serviens, quoniam jusserant, ut illuc id quod Romani haberent optimum mitteretur, nec aliud intellegere potuerunt, quam viris armisque se excellere, unde videlicet oportebat, ut deorum jussis in 5 illum interitum vir praecipitaretur armatus: quid se magnum pro aeterna patria fecisse dicturus est, qui aliquem fidei suae passus inimicum non se ultro in talem mortem mittens, sed ab illo missus obierit; quando quidem a Domino suo eo- 10 demque rege patriae suae certius oraculum accepit: *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam autem non possunt occidere?* Si se occidendos certis verbis quodam modo consecrantes Decii devoverunt, ut illis cadentibus et iram deorum sanguini 15 ne suo placantibus Romanus liberaretur exercitus: nullo modo superbient sancti martyres, tamquam dignum aliquid pro illius patriae participatione fecerint, ubi aeterna est et vera felicitas, si usque ad sui sanguinis effusionem, non 20 solum suos fratres, pro quibus fundebatur, verum et ipsos inimicos, a quibus fundebatur, sicut eis praeceptum est, diligentes, caritatis fide et fidei caritate certarunt? Si Marcus Pulvillus dedicans aedem Jovis, Junonis, Minervae falso sibi ab in- 25 vidis morte filii nuntiata, ut illo nuntio perturbatus abscederet atque ita dedicationis gloriam collega ejus consequeretur, ita contempsit, ut eum etiam projici insepultum juberet (sic in ejus corde orbitatis dolorem gloriae cupiditas vicerat): 30

quid magnum se pro evangelii sancti praedicatione, qua cives supernae patriae de diversis liberantur et colliguntur erroribus, fecisse dicturus est, cui Dominus de sepultura patris sui sollicito
5 ait; *Sequere me et sine mortuos sepelire mortuos suos?* Si M. Regulus, ne crudelissimos hostes jurando falleret, ad eos ab ipsa Roma reversus est, quoniam, sicut Romanis eum tenere volentibus respondisse fertur, postea quam Afris servierat, dignitatem illic honesti civis habere non posset, eumque Carthaginienses, quoniam contra eos in Romano senatu egerat, gravissimis suppliciis necaverunt: qui cruciatus non sunt pro fide illius patriae contemnendi, ad cuius beatitudinem fides
10 ipsa perducit? aut quid retribuetur Domino pro omnibus quae retribuit, si pro fide quae illi debetur talia fuerit homo passus, qualia pro fide quam perniciosissimis inimicis debebat passus est Regulus? Quo modo se audebit extollere de voluntaria paupertate Christianus, ut in hujus vitae peregrinatione expeditior ambulet viam, quae perducit ad patriam, ubi verae divitiae Deus ipse est, cum audiat vel legat L. Valerium, qui in suo defunctus est consulatu, usque adeo fuisse pauperem, ut nummis a populo collatis ejus sepultura curaretur? audiat vel legat Quintium Cincinnatum, cum quattuor jugera possideret et ea suis manibus coleret, ab aratro esse adductum, ut dictator fieret, major utique honore quam consul
25 victisque hostibus ingentem gloriam consecutum
30

in eadem paupertate mansisse? Aut quid se magnum fecisse praedicabit, qui nullo praemio mundi hujus fuerit ab aeternae illius patriae societate seductus, cum Fabricium didicerit tantis muneribus Pyrrhi, regis Epirotarum, promissa etiam 5 quarta parte regni, a Romana civitate non potuisse develli ibique in sua paupertate privatum manere maluisse? Nam illud quod rem publicam, id est rem populi, rem patriae rem communem, cum haberent opulentissimam atque ditissimam, sic 10 ipsi in suis domibus pauperes erant, ut quidam eorum, qui jam bis consul fuisset, ex illo senatu hominum pauperum pelleretur notatione censoria, quod decem pondo argenti in vasis habere compertus est; ita idem ipsi pauperes erant, quo- 15 rum triumphis publicum ditabatur aerarium: nonne omnes Christiani, qui excellentiore proposito divitias suas communes faciunt secundum id, quod scriptum est in actibus apostolorum, ut distribuatur unicuique, sicut cuique opus est, et nemo 20 dicat aliquid proprium, sed sint illis omnia communia, intellegunt se nulla ob hoc ventilari oportere jactantia id faciendo pro obtinenda societate angelorum, cum paene tale aliquid illi fecerint pro conservanda gloria Romanorum? 25

Haec et alia, si qua hujus modi reperiuntur in litteris eorum, quando sic innotescerent, quando tanta fama praedicarentur, nisi Romanum imperium longe lateque porrectum magnificis successibus augeretur? Proinde per illud imperium tam 30

latum tamque diuturnum virorumque tantorum virtutibus praeclarum atque gloriosum et illorum intentioni merces quam quaerebant est reddita et nobis proposita necessariae commonitionis exempla, ut, si virtutes, quarum istae utcumque sunt similes, quas isti pro civitatis terrenae gloria tenuerunt, pro Dei gloriosissima civitate non tenerimus, pudore pungamur; si tenerimus, superbia non extollamur: quoniam, sicut dicit apostolus,

5 *indignae sunt passionibus huius temporis ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis.* Ad humanam vero gloriam praesentisque temporis satis digna vita aestimabatur illorum. Unde etiam Iudaei, qui Christum occiderunt, revelante testamento

10 novo, quod in vetere velatum fuit, ut non pro terrenis et temporalibus beneficiis, quae divina providentia permixte bonis malisque concedit, sed pro aeterna vita muneribusque perpetuis et ipsius supernae civitatis societate colatur Deus

20 unus et verus, rectissime istorum gloriae donati sunt, ut hi, qui qualibuscumque virtutibus terrenam gloriam quaesiverunt et adquisiverunt, vincerent eos, qui magnis vitiis datorem verae gloriae et civitatis aeternae occiderunt atque respuerunt.

CAPUT XXI.

**Romanum regnum a Deo vero esse dispositum,
a quo est omnis potestas et ejus providentia
reguntur universa.**

Quae cum ita sint, non tribuamus dandi regni 5
atque imperii potestatem nisi Deo vero, qui dat
felicitatem in regno caelorum solis piis; regnum
vero terrenum et piis et impiis, sicut ei placet,
cui nihil injuste placet. Quamvis enim aliquid dixe-
rimus, quod apertum nobis esse voluit: tamen 10
multum est ad nos et valde superat vires nostras
hominum occulta discutere et liquido examine
merita dijudicare regnorum. Ille igitur unus verus
Deus, qui nec judicio nec adjutorio deserit ge-
nus humanum quando voluit et quantum voluit 15
Romanis regnum dedit; qui dedit Assyriis, vel
etiam Persis, a quibus solos duos deos coli, unum
bonum, alterum malum, continent litterae istorum;
ut taceam de populo Hebraeo; de quo jam dixi,
quantum satis visum est, qui praeter unum Deum 20
non coluit et quando regnavit. Qui ergo Persis
dedit segetes sine cultu deae Segetiae, qui alia
dona terrarum sine cultu tot deorum, quos isti
rebus singulis singulos, vel etiam rebus singulis
plures praeposuerunt: ipse etiam regnum dedit 25
sine cultu eorum, per quorum cultum se isti
regnasse crediderunt. Sic etiam hominibus: qui
Mario, ipse Gaio Caesari; qui Augusto, ipse et

Neroni; qui Vespasianis, vel patri vel filio, suavis-
sissimis imperatoribus, ipse et Domitiano crude-
lissimo; et ne per singulos ire necesse sit, qui
Constantino Christiano, ipse apostatae Juliano, cu-
5 jus egregiam indolem decepit amore dominandi
sacrilega et detestanda curiositas, cujus vanis de-
ditus oraculis erat, quando fretus securitate vi-
ctoriae naves, quibus victus necessarius portaba-
tur, incendit; deinde fervide instans immodicis
10 ausibus et mox merito temeritatis occisus in locis
hostilibus egenum reliquit exercitum, ut aliter
inde non posset evadi, nisi contra illud auspici-
um dei Termini, de quo superiore libro diximus,
Romani imperii termini moverentur. Cessit enim
15 Terminus deus necessitati, qui non cesserat Jovi.
Haec plane Deus unus et verus regit et guber-
nat, ut placet; et si occultis causis, numquid
injustis?

CAPUT XXII.

20 **Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere
 judicio.**

Sic etiam tempora ipsa bellorum, sicut in ejus
arbitrio est justoque judicio et misericordia vel
atterere, vel consolari genus humanum, ut alia
25 citius, alia tardius finiantur. Bellum piratarum a
Pompejo, bellum Punicum tertium ab Scipione
incredibili celeritate et temporis brevitate con-

fecta sunt. Bellum quoque fugitivorum gladiatorum, quamvis multis Romanis ducibus et duobus consulibus victis Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno post multa consumpta consumptum est. Picentes, Marsi et Peligni, gentes non exterae, sed Italicae, post diuturnam et devotissimam sub Romano jugo servitutem in libertatem caput erigere temptaverunt, jam multis nationibus Romano imperio subjugatis deletaque Carthagine; in quo bello Italico Romanis saepissime victis, ubi et duo consules perierunt et alii nobilissimi senatores, non diuturno tamen tempore tractum est hoc malum; nam quintus annus ei finem dedit. Sed bellum Punicum secundum cum maximis detrimentis et calamitate rei publicae per annos decem et octo Romanas vires extenuavit et paene consumpsit; duobus proeliis ferme septuaginta Romanorum milia ceciderunt. Bellum Puncium primum per viginti et tres annos peractum est; bellum Mithridaticum quadraginta annis. Ac ne quisquam arbitretur rudimenta Romanorum fuisse fortiora ad bella citius peragenda, superioribus temporibus multum in omni virtute laudatis bellum Samniticum annis tractum est ferme quinquaginta; in quo bello ita Romani victi sunt, ut sub jugum etiam mitterentur. Sed quia non diligebant gloriam propter justitiam, sed justitiam propter gloriam diligere videbantur, pacem factam foedusque ruperunt. Haec ideo commemoro, quoniam

multi praeteritarum rerum ignari, quidam etiam dissimulatores suae scientiae, si temporibus Christianis aliquod bellum paulo diutius trahi vident, ilico in nostram religionem protervissime insi-
5 liunt, exclamantes, quod, si ipsa non esset et vetere ritu numina colerentur, jam Romana illa virtute, quae adjuvante Marte et Bellona tanta celeriter bella confecit, id quoque celerrime finiretur. Recolant igitur qui legerunt, quam diu-
10 turna bella, quam variis eventis, quam luctuosis cladibus a veteribus sint gesta Romanis, sicut solet orbis terrarum velut procellosissimum pelagus varia talium malorum tempastate jactari, et quod nolunt aliquando fateantur, nec insanis
15 adversus Deum linguis se interimant et decipiant imperitos.

CAPUT XXIV.

Quae sit Christianorum imperatorum et quam vera felicitas.

20 Neque enim nos Christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt vel imperantes filios morte placida reliquerunt, vel hostes rei publicae domuerunt, vel inimicos cives adversus se insurgentes et cavere
25 et opprimere potuerunt. Haec et alia vitae hujus aerumnosae vel munera vel solacia quidam etiam cultores daemonum accipere meruerunt, qui non

pertinent ad regnum Dei, quo pertinent isti; et hoc ipsius misericordia factum est, ne ab illo ista qui in eum crederent velut summa bona desiderarent. Sed felices eos dicimus, si juste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium 5 et obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur, sed se homines esse meminerunt; si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum majestati ejus famulam faciunt; si Deum timent, diligunt, colunt; si plus amant illud regnum, 10 ubi non timent habere consortes; si tardius vindicant, facile ignoscunt; si eandem vindictam pro necessitate regendae tuendaeque rei publicae, non pro saturandis inimicitiarum odiis exserunt; si eandem veniam non ad impunitatem iniquitatis, 15 sed ad spem correctionis indulgent; si, quod aspere coguntur plerumque decernere, misericordiae lenitate et beneficiorum largitate compensant; si luxuria tanto eis est castigatior, quanto posset esse liberior; si malunt cupiditatibus pra- 20 vis quam quibuslibet gentibus imperare et si haec omnia faciunt non propter ardorem inanis gloriae, sed propter caritatem felicitatis aeternae; si pro suis peccatis humilitatis et miserationis et orationis sacrificium Deo suo vero immo- 25 lare non neglegunt. Tales Christianos imperatores dicimus esse felices interim spe, postea re ipsa futuros, cum id quod exspectamus advenierit.

CAPUT XXV.

De prosperitatibus, quas Constantino imperatori Christiano Deus contulit.

Nam bonus Deus, ne homines, qui eum cre-
derent propter aeternam vitam colendum, has
sublimitates et regna terrena existimarent posse
neminem consequi, nisi daemonibus supplicet,
quod hi spiritus in talibus multum valerent,
Constantinum imperatorem non supplicantem
daemonibus, sed ipsum verum Deum colen-
tem tantis terrenis implevit muneribus, quanta
optare nullus auderet; cui etiam condere civi-
tatem Romano imperio sociam, velut ipsius Ro-
mae filiam, sed sine aliquo daemonum templo
simulacroque concessit. Diu imperavit, universum
orbem Romanum unus Augustus tenuit et defen-
dit; in administrandis et gerendis bellis victorio-
sissimus fuit, tyrannis opprimendis per omnia
prosperatus est; grandaevus aegritudine et sene-
ctute defunctus est, filios imperantes reliquit. Sed
rursus ne imperator quisquam ideo Christianus
esset, ut felicitatem Constantini mereretur, cum
propter vitam aeternam quisque debeat esse
Christianus: Jovianum multo citius quam Julianum
abstulit; Gratianum ferro tyrannico permisit in-
terimi, longe quidem mitius quam magnum Pom-
pejum colentem velut Romanos deos. Nam ille
vindicari a Catone non potuit, quem civilis belli
quodam modo heredem reliquerat; iste autem,

quamvis pia^e animae solacia talia non requirant, a Theodosio vindicatus est, quem regni participem fecerat, cum parvulum haberet et fratrem, avidior fidae societatis quam nimiae potestatis.

CAPUT XXVI.

5

De fide et pietate Theodosii Augusti.

Unde et ille non solum vivo servavit quam debebat fidem, verum etiam post ejus mortem pulsum ab ejus interfectore Maximo Valentinianum ejus parvulum fratrem in sui partes imperii 10 tamquam Christianus excepit pupillum, paterno custodivit affectu, quem destitutum omnibus opibus nullo negotio posset auferre, si latius regnandi cupiditate magis quam benefaciendi caritate flagraret; unde potius eum, servata ejus imperatoria 15 dignitate, susceptum ipsa humanitate et gratia consolatus est. Deinde cum Maximum terribilem faceret ille successus, hic in angustiis curarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas atque illicitas, sed ad Iohannem in Aegypti eremo cō- 20 stitutum, quem Dei servum prophetandi spiritu praeditum fama crebrescente didicerat, misit atque ab eo nuntium victoriae certissimum acceperit. Mox tyranni Maximi exstinctor Valentinianum puerum imperii sui partibus, unde fugatus fuerat, cum 25 misericordissima veneratione restituit, eoque, sive per insidias, sive quo alio pacto vel casu proxime

extincto, alium tyrannum Eugenium, qui in illius
imperatoris locum non legitime fuerat subrogatus,
accepto rursus prophetico responso fide certus
oppressit, contra cujus robustissimum exercitum
5 magis orando quam feriendo pugnavit. Milites,
nobis qui aderant, rettulerunt extorta sibi esse
de manibus quaecumque jaculabantur, cum a
Theodosii partibus in adversarios vehemens ventus
iret et non solum quaecumque in eos jacieban-
10 tur concitatissime raperet, verum etiam ipsorum
tela in eorum corpora retorqueret. Unde et poeta
Claudianus, quamvis a Christi nomine alienus, in
ejus tamen laudibus dixit:

15 O nimium dilecte Deo, cui fundit ab antris
Aeolus armatas hiemes, cui militat aether,
Et conjurati veniunt ad classica venti!

Victor autem, sicut crediderat et praedixerat,
Jovis simulacra, quae adversus eum fuerant nescio
quibus ritibus velut consecrata et in Alpibus con-
20 stituta, deposuit, eorumque fulmina, quod aurea
fuissent, jocantibus (quod illa laetitia permittebat)
cursoribus et se ab eis fulminari velle dicentibus
hilariter benigneque donavit. Inimicorum suorum
filios, quos, non ipsius jussu, belli abstulerat impe-
25 tus, etiam nondum Christianos ad ecclesiam con-
fugientes, Christianos hac occasione fieri voluit et
Christiana caritate dilexit, nec privavit rebus et
auxit honoribus. In neminem post victoriam pri-
vatas inimicitias valere permisit. Bella civilia non
30 sicut Cinna et Marius et Sulla et alii tales, nec

finita finire voluerunt, sed magis doluit exorta
 quam cuiquam nocere voluit terminata. Inter haec
 omnia ex ipso initio imperii sui non quievit ju-
 stissimis et misericordissimis legibus adversus im-
 pios laboranti ecclesiae subvenire, quam Valens 5
 haereticus, favens Arianis, vehementer afflixerat;
 cujus ecclesiae se membrum esse magis quam in
 terris regnare gaudebat. Simulacra gentilium ubi-
 que evertenda praecepit, satis intellegens nec ter-
 rena munera in daemoniorum, sed in Dei veri esse 10
 posita potestate. Quid autem fuit ejus religiosa
 humilitate mirabilius, quando in Thessalonicensium
 gravissimum scelus, cui jam episcopis interceden-
 tibus promiserat indulgentiam, tumultu quorundam,
 qui ei cohaerebant, vindicare compulsus est et 15
 ecclesiastica coercitus disciplina sic egit paeniten-
 tiam, ut imperatoriam celsitudinem pro illo po-
 pulus orans magis fleret videndo prostratam, quam
 peccando timeret iratam? Haec ille secum et si
 qua similia, quae commemorare longum est, bona 20
 opera tulit ex isto temporali vapore cujuslibet
 culminis et sublimitatis humanae; quorum operum
 merces est aeterna felicitas, cujus dator est Deus
 solis veraciter piis. Cetera vero vitae hujus vel
 fastigia, vel subsidia, sicut ipsum mundum, lucem 25
 auras, terras, aquas, fructus ipsiusque hominis ani-
 mam, corpus, sensus, mentem, vitam, bonis malis-
 que largitur; in quibus est etiam quaelibet im-
 perii magnitudo, quam pro temporum gubernatione
 dispensat.

Proinde jam etiam illis respondendum esse video, qui manifestissimis documentis, quibus ostenditur, quod ad ista temporalia, quae sola stulti habere concupiscunt, nihil deorum falsorum numerositas prosit, confutati atque convicti conantur asserere non propter vitae praesentis utilitatem, sed propter eam, quae post mortem futura est, colendos deos. Nam istis, qui propter amicitias mundi hujus volunt vana colere et non se per-

5 mitti puerilibus sensibus conqueruntur, his quinque libris satis arbitror esse responsum. Quorum tres priores cum edidissem et in multorum manibus esse coepissent, audiavi quosdam nescio quam adversus eos responsionem scribendo praeparare.

10 Deinde ad me perlatum est, quod jam scripserint, sed tempus quaerant, quo sine periculo possint edere. Quos admoneo, non optent quod eis non expedit. Facile est enim cuiquam videri respondisse, qui tacere noluerit. Aut quid est loquacius

15 vanitate? quae non ideo potest quod veritas, quia, si voluerit, etiam plus potest clamare quam veritas. Sed considerent omnia diligenter, et si forte sine studio partium judicantes talia esse perspexerint, quae potius exagitari quam convelli possint garrulitate impudentissima et quasi satyrica

25 vel mimica levitate, cohibeant suas nugas et potius a prudentibus emendari quam laudari ab imprudentibus eligant. Nam si non ad libertatem vera dicendi, sed ad licentiam maledicendi tempus expectant, absit ut eis eveniat quod ait Tul-

30

lius de quodam, qui peccandi licentia felix appellabatur: O miserum, cui peccare licebat! Unde quisquis est, qui maledicendi licentia felicem se putat, multo erit felicior, si hoc illi omnino non liceat, cum possit, deposita inanitate jactantiae, 5 etiam isto tempore tamquam studio consulendi quidquid voluerit contradicere et, quantum possunt, ab eis quos consulit amica disputatione honeste graviter libere, quod oportet, audire.

LIBER VI

10

PRAEFATIO

Quinque superioribus libris satis mihi adversus eos videor disputasse, qui multos deos et falsos, quos esse inutilia simulacra, vel immundos spiritus et perniciose daemones, vel certe creaturas, non 15 creatorem veritas Christiana convincit, propter vitae hujus mortalis rerumque terrenarum utilitatem eo ritu ac servitute, quae Graece *λατρεία* dicitur et uni vero Deo debetur, venerandos et colendos putant. Et nimiae quidem stultitiae vel pertinaciae nec istos quinque nec ullos alios quanticumque numeri libros satis esse posse quis nesciat? quando ea putatur gloria vanitatis, nullis cedere viribus veritatis, in perniciem utique ejus, cui vitium tam immane dominatur. Nam et contra 25 omnem curantis industriam non malo medici, sed aegroti insanabilis morbus invictus est. Hi vero, qui ea quae legunt vel sine ulla, vel non cum

magna ac nimia veteris erroris obstinatione intellecta et considerata perpendunt, facilius nos isto numero terminatorum quinque voluminum plus, quam quaestionis ipsius necessitas postulabat, quam
5 minus disseruisse iudicabunt, totamque invidiam quam Christianae religioni de hujus vitae cladibus terrenarumque contritione ac mutatione rerum imperiti facere conantur, non solum dissimulantibus, sed contra suam conscientiam etiam faventibus doctis, quos impietas vesana possedit, omnino esse inanem rectae cogitationis atque rationis plenamque levissimae temeritatis et perniciosissimae animositatis dubitare non poterunt.

CAPUT I.

15 **De his, qui dicunt deos a se non propter praesentem vitam coli, sed propter aeternam.**

Nunc ergo quoniam deinceps, ut pomissus ordo expetit, etiam hi refellendi et docendi sunt, qui non propter istam vitam, sed propter illam,
20 quae post mortem futura est, deos gentium, quos Christiana religio destruit, colendos esse contendunt: placet a veridico oraculo sancti psalmi sumere exordium disputationis meae; *Beatus, cujus est Dominus Deus spes ipsius et non respexit in vanitates et insanias mendaces.* Verum tamen
25 in omnibus vanitatibus insaniisque mendacibus longe tolerabilius philosophi audiendi sunt, quibus displicuerunt istae opiniones erroresque populo-

rum, qui populi constituerunt simulacra numinibus multa quæde his, quos deos immortales vocant, falsa atque indigna sive finxerunt, sive ficta crediderunt et credita eorum cultui sacrorumque ritibus miscuerunt. Cum his hominibus, qui, etsi non libere 5 prædicando, saltem utcumque in disputationibus mussitando, talia se improbare testati sunt, non usque adeo inconvenienter quaestio ista tractatur : utrum non unum Deum, qui fecit omnem spiritalem corporalemque creaturam, propter vitam, 10 quæ post mortem futura est, coli oporteat, sed multos deos, quos ab illo uno factos et sublimiter collocatos, quidam eorundem philosophorum ceteris excellentiores nobilioresque senserunt. .

Ceterum quis ferat dici atque contendere deos 15 illos, quorum in quarto libro quosdam commemoravi, quibus singulis singula rerum exiguarum distribuuntur officia, vitam æternam cuiquam præstare ? An vero peritissimi illi et acutissimi viri, qui se pro magno beneficio conscripta do- 20 cuisse gloriantur, ut sciretur quare cuique deo supplicandum esset, quid a quoque esset petendum, ne absurditate turpissima, qualis joculariter in mimo fieri solet, peteretur a Libero aqua, a Lymphis vinum, auctores erunt cuiquam hominum 25 diis immortalibus supplicanti, ut, cum a Lymphis petierit vinum eique responderint : Nos aquam habemus, hoc a Libero pete, possit recte dicere : Si vinum non habetis, saltem date mihi vitam æternam ? Quid hac absurditate monstruosius ? 30

Nonne illae cachinnantes (solent enim esse ad risum faciles), si non affectent fallere ut daemones, supplici respondebunt: O homo, putasne in potestate nos habere vitam, quas audis non habere vel vitem?

- 5 Impudentissimae igitur stultitiae est vitam aeternam a talibus diis petere vel sperare, qui vitae hujus aerumnosissimae atque brevissimae et si qua ad eam pertinent adminiculandam atque fulciendam ita singulas particulas tueri asseruntur, ut, si id,
- 10 quod sub alterius tutela ac potestate est, petatur ab altero, tam sit inconueniens et absurdum, ut nimicae scurrilitati videatur esse simillimum. Quod cum fit ab scientibus mimis, digne ridentur in theatro; cum vero a nescientibus stultis, di-
- 15 gnus irridetur in mundo. Cui ergo deo vel deae propter quid supplicaretur, quantum ad illos deos attinet quos instituerunt civitates, a doctis solerter inventum memoriaeque mandatum est; quid a Libero, verbi gratia, quid a Lymphis, quid
- 20 a Vulcano ac sic a ceteris, quos partim commemoravi in quarto libro, partim praetereundos putavi. Porro si a Cerere vinum, a Libero panem, a Vulcano aquam, a Lymphis ignem petere erroris est: quanto majoris deliramenti esse intellegi debet, si cuiquam istorum pro vita sup-
- 25 plicetur aeterna!

Quam ob rem si, cum de regno terreno quaeremus, quosnam illud deos, vel deas hominibus credendum esset posse conferre, discussis omnibus, longe alienum a veritate monstratum est a

30

quoquam istorum multorum numinum atque fal-
 sorum saltem regna terrena existimare constitui :
 nonne insanissimae impietatis est, si aeterna vita,
 quae terrenis omnibus regnīs sine ulla dubitatione
 vel comparatione praeferenda est, ab istorum 5
 quoquam dari cuiquam posse credatur? Neque
 enim propterea dii tales vel terrenum regnum
 dare non posse visi sunt, quia illi magni et
 excelsi sunt, hoc quiddam parvum et abjectum,
 quod non dignarentur in tanta sublimitate curare; 10
 sed quantumlibet consideratione fragilitatis hu-
 manae caducos apices terreni regni merito quis-
 que contemnat, illi dii tales apparuerunt, ut
 indignissimi viderentur, quibus dāda atque ser-
 vanda deberent vel ista committi. Ac per hoc, 15
 si (ut superiora proximis duobus libris pertra-
 ctata docuerunt) nullus deus ex illa turba vel quasi
 plebeiorem, vel quasi procerum deorum idoneus
 est regna mortalia mortalibus dare, quanto minus
 potest immortales ex mortalibus facere! 20

Huc accedit, quia, si jam cum illi agimus, qui
 non propter istam, sed propter vitam, quae post
 mortem futura est, existimant colendos deos, jam
 nec propter illa saltem, quae deorum talium
 potestati tamquam dispertita et propria non ra- 25
 tione veritatis, sed vanitatis opinione tribuuntur,
 omnino colendi sunt, sicut credunt hi, qui cultum
 eorum vitae hujus mortalis utilitatibus necessa-
 rium esse contendunt; contra quos jam quinque
 praecedentibus voluminibus satis, quantum potui, 30

disputavi. Quae cum ita sint, si eorum, qui co-
 lerent deam Juventatem, aetas ipsa floreret in-
 signius, contemptores autem ejus vel intra annos
 occumberent juventutis, vel in ea tamquam senili
 5 torpore frigerent, si malas cultorum suorum
 speciosius et festivius Fortuna barbata vestiret,
 a quibus autem sperneretur, glabros aut male
 barbatos videremus: etiam sic rectissime dicere-
 mus huc usque istas deas singulas posse, suis
 10 officiis quodam modo limitatas, ac per hoc nec a
 Juventate oportere peti vitam aeternam, quae
 non daret barbam, nec a Fortuna barbata boni
 aliquid post hanc vitam esse sperandum, cujus
 in hac vita potestas nulla esset, ut eandem sal-
 15 tem aetatem, quae barba induitur, ipsa prae-
 staret. Nunc vero cum earum cultus nec propter
 ista ipsa, quae putant eis subdita, sit necessarius,
 quia et multi colentes Juventatem deam minime
 in illa aetate viguerunt, et multi non eam colen-
 20 tes gaudent robore juventutis, itemque multi
 Fortunae barbatae supplices ad nullam vel de-
 formem barbam pervenire potuerunt, et si qui
 eam pro barba impetranda venerantur, a barbatis
 ejus contemptoribus irridentur: itane desipit cor
 25 humanum, ut, quorum deorum cultum propter
 ista ipsa temporalia et cito praetereuntia munera,
 quibus singulis singuli praeesse perhibentur, ina-
 nem ludibriosumque cognoscit, propter vitam
 aeternam credat esse fructuosum? Hanc dare
 30 illos posse nec hi dicere ausi sunt, qui eis, ut

ab insipientibus populis colerentur, ista opera temporalia, quoniam nimis multos putarunt, ne quisquam eorum sederet otiosus, minutatim divisa tribuerunt.

CAPUT XII.

5

**Quod gentilium deorum vanitate detecta
nequeat dubitari aeternam eos vitam nemini posse
praestare, qui nec ipsam adjuvent temporalem.**

Nunc propter tres theologias, quas Graeci dicunt mythicen, physicen, politicen, Latine autem 10
dici possunt fabulosa, naturalis, civilis, quod neque
de fabulosa, quam et ipsi deorum multorum falsorumque cultores liberrime reprehenderunt, neque de civili, cujus illa pars esse convincitur
ejusque et ista simillima vel etiam deterior invenitur, speranda est aeterna vita, si cui satis non
sunt quae in hoc volumine dicta sunt, adjungat etiam illa quae in superioribus libris et maxime
quarto de felicitatis datore Deo plurima disputata sunt. Nam cui, nisi uni felicitati propter 20
aeternam vitam consecrandi homines essent, si dea felicitas esset? Quia vero non dea, sed munus est dei: cui deo nisi datori felicitatis consecrandi sumus, qui aeternam vitam, ubi vera est
et plena felicitas, pia caritate diligimus? Non 25
autem esse datorem felicitatis quemquam istorum deorum, qui tanta turpitudine coluntur et, nisi ita colantur, multo turpius irascuntur, atque ob

hoc se spiritus immundissimos confitentur, puto ex
his, quae dicta sunt, neminem dubitare oportere.
Porro qui non dat felicitatem, vitam quo modo
posset dare aeternam? Eam quippe vitam aeter-
5 nam dicimus, ubi est sine fine felicitas. Nam si
anima in poenis vivit aeternis, quibus et ipsi spi-
ritus cruciabuntur immundi, mors est illa potius
aeterna quam vita. Nulla quippe major et pejor
est mors, quam ubi non moritur mors. Sed quod
10 animae natura, per id quod immortalis creata est,
sine qualicumque vita esse non potest, summa
mors ejus est alienatio a vita Dei in aeternitate
supplicii. Vitam igitur aeternam, id est sine ullo
fine felicem, solus ille dat, qui dat veram felici-
15 tatem. Quam quoniam illi, quos colit theologia
ista civilis, dare non posse convicti sunt: non
solum propter ista temporalia atque terrena,
quod superioribus quinque libris ostendimus, sed
multo magis propter vitam aeternam quae post
20 mortem futura est, quod isto uno etiam illis
cooperantibus egimus, colendi non sunt. Sed quo-
niam veterinosae consuetudinis vis nimis in alto
radices habet, si cui de ista civili theologia re-
spuenda atque vitanda parum videor disputasse,
25 in aliud volumen, quod huic opitulante Deo con-
jungendum est, animum intendant.

LIBER X

CAPUT V.

De sacrificiis, quae Deus non requirit, sed ad significationem eorum offerri voluit, quae requirit.

Quis autem ita desipiat ut existimet aliquibus 5
usibus Dei esse necessaria, quae in sacrificiis offeruntur? Quod cum multis locis divina scriptura testetur, ne longum faciamus, breve illud de psalmo commemorare suffecerit: *Dixi Domino, Deus meus es tu quoniam bonorum meorum non eges.* 10
Non solum igitur pecore vel qualibet alia re corruptibili atque terrena, sed ne ipsa quidem justitia hominis Deus egere credendus est totumque quod recte colitur Deus homini prodesse, non Deo. Neque enim fonti se quisquam dixerit 15
consuluisse, si biberit; aut luci, si viderit. Nec quod ab antiquis patribus alia sacrificia facta sunt in victimis pecorum, quae nunc Dei populus legit, non facit, aliud intellegendum est, nisi rebus illis eas res fuisse significatas, quae aguntur in nobis, 20
ad hoc ut inhaereamus Deo et ad eundem finem proximo consulamus. Sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum est. Unde ille paenitens apud prophetam vel ipse propheta quaerens Deum peccatis suis 25
habere propitium: *Si voluisses, inquit, sacrificium dedissem utique; holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contritus: cor contribulatum et*

humiliatum Deus non spernet. Intueamur quem ad modum, ubi Deum dixit nolle sacrificium, ibi Deum ostendit velle sacrificium. Non vult ergo sacrificium trucidati pecoris, sed vult sacrificium
5 contriti cordis. Illo igitur quod eum nolle dixit, hoc significatur, quod eum velle subiecit. Sic itaque illa Deum nolle dixit, quo modo ab stultis ea velle creditur, velut suae gratia voluptatis. Nam si ea sacrificia quae vult (quorum hoc unum
10 est: cor contritum et humiliatum dolore paenitendi) nollet eis sacrificiis significari, quae velut sibi delectabilia desiderare putatus est: non utique de his offerendis in lege vetere praecepisset. Et ideo mutanda erant opportuno certoque jam
15 tempore, ne ipsi Deo desiderabilia vel certe in nobis acceptabilia, ac non potius quae his significata sunt crederentur. Hinc et alio loco psalmi alterius: *Si esuriero, inquit, non dicam tibi; meus est enim orbis terrae et plenitudo ejus. Numquid*
20 *manducabo carnes taurorum aut sanguinem hircorum potabo?* Tamquam diceret: Utique si mihi essent necessaria, non a te peterem, quae habeo in potestate. Deinde subjungens quid illa significant:
Immola, inquit, Deo sacrificium laudis et redde
25 *Altissimo vota tua et invoca me in die tribulationis, et eripiam te et magnificabis me.* Item apud alium prophetam: *In quo, inquit, apprehendam Dominum, assumam Deum meum excelsum? Si apprehendam illum in holocaustis, in vitulis anniculis? Si acce-*
30 *ptaverit Dominus in milibus arietum aut in denis*

milibus hircorum pinguium? Si annuntiatum est tibi, homo, bonum? Aut quid Dominus exquirat a te nisi facere iudicium, et diligere misericordiam et paratum esse ire cum Domino Deo tuo? Et in hujus prophetae verbis utrumque distinctum est satisque 5 declaratum illa sacrificia per se ipsa non requirere Deum, quibus significantur haec sacrificia, quae requirit Deus. In epistula, quae inscribitur ad Hebraeos: Bene facere, inquit, et communicatores esse nolite oblivisci; talibus enim sacrificiis placetur 10 Deo. Ac per hoc ubi scriptum est: Misericordiam volo quam sacrificium nihil aliud quam sacrificium sacrificio praelatum oportet intellegi; quoniam illud, quod ab omnibus appellatur sacrificium, signum est veri sacrificii. Porro autem misericor- 15 dia verum sacrificium est; unde dictum est, quod paulo ante commemoravi: Talibus enim sacrificiis placetur Deo. Quaecumque igitur in ministerio tabernaculi sive templi multis modis de sacrificiis leguntur divinitus esse praecepta, ad dilectionem 20 Dei et proximi significando referuntur. In his enim duobus praeceptis, ut scriptum est, tota lex pendet et prophetae.

CAPUT VI.

De vero perfectoque sacrificio.

25

Proinde verum sacrificium est omne opus, quod agitur ut sancta societate inhaereamus Deo,

relatum scilicet ad illum finem boni, quo veraciter beati esse possimus. Unde et ipsa misericordia, qua homini subvenitur, si non propter Deum fit, non est sacrificium. Etsi enim ab homine fit
5 vel offertur, tamen sacrificium res divina est, ita ut hoc quoque vocabulo id Latini veteres apellaverint. Unde ipse homo Dei nomine consecratus et Deo devotus, in quantum mundo moritur ut Deo vivat, sacrificium est. Nam et hoc ad misericordiam pertinet, quam quisque in se ipsum facit.
10 Propterea scriptum est: *Miserere animae tuae placens Deo*. Corpus etiam nostrum cum temperantia castigamus, si hoc, quem ad modum debemus, propter Deum facimus, ut non exhibeamus membra nostra arma iniquitatis peccato, sed
15 arma justitiae Deo, sacrificium est. Ad quod exhortans apostolus ait: *Obsecro itaque vos, fratres, per misericordiam Dei, ut exhibeatis corpora vestra hostiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequium vestrum*. Si ergo corpus, quo
20 inferiore tamquam famulo vel tamquam instrumento utitur anima, cum ejus bonus et rectus usus ad Deum refertur, sacrificium est: quanto magis anima ipsa cum se refert ad Deum, ut
25 igne amoris ejus accensa formam concupiscentiae saecularis amittat eique tamquam incommutabili formae subdita reformetur, hinc ei placens, quod ex ejus pulchritudine acceperit, fit sacrificium! Quod idem apostolus consequenter adjungens:
30 *Et nolite, inquit, conformari huic saeculo; sed re-*

formamini in novitate mentis vestrae ad probandum
 vos quae sit voluntas Dei, quod bonum et bene pla-
 citum et perfectum. Cum igitur vera sacrificia opera
 sint misericordiae sive in nos ipsos, sive in pro-
 ximos, quae referuntur ad Deum; opera vero 5
 misericordiae non ob aliud fiant nisi ut a miseria
 liberemur ac per hoc ut beati simus (quod non
 fit nisi bono illo, de quo dictum est: *Mibi autem
 adhaerere Deo bonum est*): profecto efficitur, ut
 tota ipsa redempta civitas, hoc est congregatio 10
 societasque sanctorum, universale sacrificium offe-
 ratur Deo per sacerdotem magnum, qui etiam se-
 ipsum obtulit in passione pro nobis, ut tanti ca-
 pitis corpus essemus, secundum formam servi.
 Hanc enim obtulit, in hac oblatus est, quia se- 15
 cundum hanc mediator est, in hac sacerdos, in
 hac sacrificium est. Cum itaque nos hortatus
 esset apostolus, ut exhibeamus corpora nostra
 hostiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationa-
 bile obsequium nostrum, et non conformemur 20
 huic saeculo, sed reformemur in novitate mentis
 nostrae: ad probandum quae sit voluntas Dei,
 quod bonum et bene placitum et perfectum, quod
 totum sacrificium nos ipsi sumus: *Dico enim*, inquit,
per gratiam Dei, quae data est mihi, omnibus, qui 25
sunt in vobis, non plus sapere, quam oportet sapere
sed sapere ad temperantiam; sicut unicuique Deus
partitus est mensuram fidei. Sicut enim in uno cor-
pore multa membra habemus: omnia autem membra
non eosdem actus habent: ita multi unum corpus 30

*sumus in Christo; singuli autem alter alterius mem-
bra, habentes dona diversa secundum gratiam, quae
data est nobis. Hoc est sacrificium Christianorum:
multi unum corpus in Christo. Quod etiam sacra-
5 mento altaris fidelibus noto frequentat ecclesia,
ubi ei demonstratur, quod in ea re, quam offert
ipsa offeratur.*

CAPUT XIII

**De invisibili Deo, qui se visibilem saepe
10 praestiterit, non secundum quod est, sed secundum
quod poterant ferre cernentes.**

Nec movere debet, quod, cum sit invisibilis,
saepe visibiliter patribus apparuisse memoratur.
Sicut enim sonus, quo auditur sententia in silentio
15 intellegentiae constituta, non est, hoc quod ipsa:
ita et species, qua visus est Deus in natura invi-
sibili constitutus, non erat quod ipse. Verum tamen
ipse in eadem specie corporali videbatur, sicut
illa sententia ipsa in sono vocis auditur; nec illi
20 ignorabant invisibilem Deum in specie corporali,
quod ipse non erat, se videre. Nam et loquebatur
cum loquente Moyses et ei tamen dicebat: *Si in-
veni gratiam ante te, ostende mihi temet ipsum, sci-
enter ut videam te.* Cum igitur oporteret Dei le-
25 gem in edictis angelorum terribiliter dari, non
uni homini paucisve sapientibus, sed universae
genti et populo ingenti: coram eodem populo
magna facta sunt in monte, ubi lex per unum

dabatur, conspiciente multitudine metuenda et tremenda quae fiebant. Non enim populus Israel sic Moysi credidit, quem ad modum suo Lycurgo Lacedaemonii, quod a Jove seu Apolline leges, quas condidit, accepisset. Cum enim lex dabatur 5 populo, qua coli unus jubebatur Deus, in conspectu ipsius populi, quantum sufficeret divina providentia judicabat, mirabilibus rerum signis et motibus apparebat ad eandem legem dandam creatori servire creaturam. 10

CAPUT XIV.

De uno Deo colendo non solum propter aeterna, sed etiam propter temporalia beneficia, quia universa in ipsius providentiae potestate consistunt.

Sicut autem unius hominis, ita humani generis, 15 quod ad Dei populum pertinet, recta eruditio per quosdam articulos temporum tamquam aetatum profecit accessibus, ut a temporalibus ad aeterna capienda et a visibilibus ad invisibilia surgeretur; ita sane ut etiam illo tempore, quo visibilia pro- 20 mittebantur divinitus praemia, unus tamen colendus commendaretur Deus, ne mens humana vel pro ipsis terrenis vitae transitoriae beneficiis cuiquam nisi vero animae creatori et domino subderetur. Omnia quippe, quae praestare hominibus vel an- 25 geli vel homines possunt, in unius esse Omnipotentis potestate quisquis diffitetur, insanit. De providentia certe Plotinus Platonius disputat eamque

a summo Deo, cujus est intellegibilis atque inefabilis pulchritudo, usque ad haec terrena et ima pertingere flosculorum atque foliorum pulchritudine comprobatur; quae omnia quasi abjecta et velocissime pereuntia decentissimos formiarum suarum numeros habere non posse confirmat, nisi inde formentur, ubi forma intellegibilis et incommutabilis simul habens omnia perseverat. Hoc Dominus Jesus ibi ostendit, ubi ait: *Considerate lilia agri, non laborant neque nent. Dico autem vobis, quia nec Salomon in tota gloria sua sic amictus est, sicut unum ex eis. Quod si faenum agri, quod hodie est et cras in clibanum mittitur, Deus sic vestit: quanto magis vos, modicae fidei?* Optime igitur anima humana adhuc terrenis desideriis infirma ea ipsa, quae temporaliter exoptat bona infirma atque terrena vitae huic transitoriae necessaria et prae illius vitae sempiternis beneficiis contemnenda, non tamen nisi ab uno Deo expectare consuescit, ut ab illius cultu etiam in istorum desiderio non recedat, ad quem contemptu eorum et ab eis aversione perveniat.

LIBER XI.

De ea parte operis, qua duarum civitatum, id est caelestis atque terrenae, initia et fines incipient demonstrari.

Civitatem Dei dicimus, cujus ea scriptura testis est, quae non fortuitis motibus animorum, sed plane

summae dispositione providentiae super omnes omnium gentium litteras omnia sibi genera ingeniorum humanorum divina excellens auctoritate subjecit. Ibi quippe scriptum est: *Gloriosa dicta sunt de te, civitas Dei*; et in alio psalmo legitur: *Magnus Dominus et laudabilis nimis in civitate Dei nostri, in monte sancto ejus, dilatans exultationes universae terrae*; et paulo post in eodem psalmo: *Sicut audivimus, ita et vidimus, in civitate domini virtutum, in civitate Dei nostri; Deus fundavit eam in aeternum*; item in alio: *Fluminis impetus laetificat civitatem Dei, sanctificavit tabernaculum suum Altissimus; Deus in medio ejus non commovebitur*. His atque hujus modi testimoniis, quae omnia commemorare nimis longum est, didicimus esse quandam civitatem Dei, cujus cives esse concupiscimus illo amore, quem nobis illius conditor inspiravit. Huic conditori sanctae civitatis cives terrenae civitatis deos suos praeferunt ignorantes eum esse Deum deorum, non deorum falsorum, hoc est impiorum et superborum, qui ejus incommutabili omnibusque communi luce privati et ob hoc ad quandam egenam potestatem redacti suas quodam modo privatas potentias consecantur honoresque divinos a deceptis subditis quaerunt; sed deorum piorum atque sanctorum, qui potius se ipsos uni subdere quam multos sibi, potiusque Deum colere, quam pro Deo coli delectantur. Sed hujus sanctae civitatis inimicis decem superioribus libris, quantum potuimus, domino et

rege nostro adjuvante, respondimus. Nunc vero
quid a me jam expectetur agnoscens meique non
immemor debiti de duarum civitatum, terrenae sci-
licet et caelestis, quas in hoc interim saeculo per-
5 plexas quodam modo diximus invicemque permix-
tas, exortu et excursu et debitis finibus, quantum
valuero, disputare ejus ipsius domini et regis nostri
ubique opitulatione fretus aggrediar, primumque
dicam, quem ad modum exordia duarum istarum
10 civitatum in angelorum diversitate praecesserint.

CAPUT III.

De auctoritate canonicae scripturae divino spiritu conditae.

Hic prius per prophetas, deinde per se ipsum,
15 postea per apostolos, quantum satis esse judicavit,
locutus etiam scripturam condidit, quae canonica
nominatur, eminentissimae auctoritatis, cui fidem
habemus de his rebus, quas ignorare non expedit
nec per nos ipsos nosse idonei sumus. Nam si ea
20 sciri possunt, testibus nobis, quae remota non sunt
a sensibus nostris sive interioribus, sive etiam ex-
terioribus (unde et praesentia nuncupantur, quod
ita ea dicimus esse prae sensibus, sicut prae o-
culis quae praesto sunt oculis): profecto ea, quae
25 remota sunt a sensibus nostris, quoniam nostro
testimonio scire non possumus, de his alios testes
requirimus eisque credimus, a quorum sensibus
remota esse vel fuisse non credimus. Sicut ergo

de visibilibus, quae non vidimus, eis credimus, qui viderunt, atque ita de ceteris, quae ad suum quemque sensum corporis pertinent: ita de his, quae animo ac mente sentiuntur (quā et ipse rectissime dicitur sensus, unde et sententia vocabulum accepit), hoc est de invisibilibus quae a nostro sensu interiore remota sunt, his nos oportet credere, qui haec in illo incorporeo lumine disposita didicerunt, vel manentia contuentur. 5

CAPUT XVIII.

10

De pulchritudine universitatis, quae per ordinationem Dei etiam ex contrariorum fit oppositione luculentior.

Neque enim Deus ullum, non dico angelorum, sed vel hominum crearet, quem malum futurum esse praescisset, nisi pariter nosset quibus eos bonorum usibus commodaret atque ita ordinem saeculorum tamquam pulcherrimum carmen etiam ex quibusdam quasi antithetis honestaret. Antitheta enim quae appellantur in ornamentis elocutionis sunt decentissima, quae Latine vel appellentur opposita, vel, quod expressius dicitur, contrapposita. Non est apud nos hujus vocabuli consuetudo, cum tamen eisdem ornamentis locutionis etiam sermo Latinus utatur, immo linguae omnium gentium. His antithetis et Paulus apostolus in secunda ad Corinthios epistula illum locum suaviter explicat, ubi dicit: *Per arma justitiae dextra et sinistra: per* 15 20 25

gloriam et ignobilitatem, per infamiam et bonam famam; ut seductores et veraces, ut qui ignoramur et cognoscimur; quasi morientes, et ecce vivimus, ut coerciti et non mortificati; ut tristes, semper autem
5 *gaudentes; sicut egeni, multos autem dilantes; tamquam nihil habentes et omnia possidentes. Sicut ergo ista contraria contrariis opposita sermonis pulchritudinem reddunt: ita quadam non verborum, sed rerum eloquentia contrariorum oppositione saeculi*
10 *pulchritudo componitur. Apertissime hoc positum est in libro ecclesiastico i to modo: Contra malum bonum est et contra mortem vita; sic contra pium peccator. Et sic intueri in omnia opera Altissimi, bina bina, unum contra unum.*

15

LIBER XIV.

CAPUT. IV.

**Quid sit secundum hominem, quid autem
secundum Deum vivere.**

Cum ergo vivit homo secundum hominem, non
20 secundum Deum, similis est diabolo; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum vivendum fuit, ut staret in veritate et veritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait: *Si autem*
25 *veritas Dei in meo mendacio abundavit. Nostrum dixit mendacium, veritatem Dei. Cum itaque vivit*

homo secundum veritatem, non vivit secundum se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim qui dixit: *Ego sum veritas*. Cum vero vivit secundum se ipsum, hoc est, secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum menda- 5
cium vivit; non quia homo ipse mendacium est, cum sit ejus auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, viveret, id 10
est illius potius quam suam faceret voluntatem: non ita vivere, quem ad modum est factus ut viveret, hoc est mendacium. Beatus quippe vult esse etiam non sic vivendo ut possit esse. Quid est ista voluntate mendacius? Unde non frustra 15
dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi ea voluntate, qua volumus ut bene sit nobis vel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, hinc potius male est nobis, vel cum fiat, 20
ut melius sit nobis, hinc potius pejus est nobis. Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem vivendo delinquit?

Quod itaque diximus, hinc exstitisse duas civi- 25
tates diversas inter se atque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum viverent: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum vivant. Apertissime quippe Paulus ad Corinthios dicit: 30

Cum enim sint inter vos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis? Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id
5 *est a parte hominis, intellegitur homo. Eosdem ipsos quippe dixit superius animales, quos postea carnales, ita loquens: Quis enim scit, inquit, hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit nisi*
10 *spiritus Dei. Nos autem, inquit, non spiritum huius mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus, quae a Deo donata sunt nobis; quae et loquimur, non in sapientiae humanae doctis verbis, sed doctis spiritu, spiritalibus⁸ spiritalia*
15 *comparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt spiritus Dei; stultitia est enim illi. Talibus igitur, id est animalibus, paulo post dicit: Et ego, fratres, non potui loqui vobis quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus; et illud et hoc eodem lo-*
20 *quendi modo, id est a parte totum. Et ab anima namque et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo; atque ita non est aliud animalis homo, aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum*
25 *hominem vivens homo; sicut non aliud quam homines significantur, sive ubi legitur: Ex operibus legis non justificabitur omnis caro, sive quod scriptum est: Septuaginta quinque animae descenderunt cum Jacob in Aegyptum. Et ibi enim per omnem*
30 *carnem omnis homo, et ibi per septuaginta quinque*

animas septuaginta quinque homines intelleguntur. Et quod dictum est : *Non in sapientiae humanae doctis verbis*, potuit dici : «Non in sapientiae carnalis» ; sicut quod dictum est : *Secundum hominem ambulatis*, potuit dici : «Secundum carnem». Magis autem 5 hoc apparuit in his quae subjunxit : *Cum enim quis dicat : Ego quidem sum Pauli, alius autem : Ego Apollo, nonne homines estis ?* Quod dicebat : *Animales estis*, et : *Carnales estis*, expressius dixit : *Homines estis*, quod est : «Secundum hominem 10 vivitis, non secundum Deum, secundum quem si viveretis, dii essetis».

CAPUT XXVIII.

De qualitate duarum civitatum, terrenae atque caelestis.

15

Fecerunt itaque civitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei, caelestem vero amor Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus 20 gloriam ; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum : haec dicit deo suo : *Gloria mea et exaltans caput meum*. Illi in principibus ejus vel in eis quas subjugat nationibus dominandi libido do- 25 minatur ; in hac servantur invicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis potentibus diligit virtutem suam ; haec

dicit Deo suo: *Diligam te, Domine, virtus mea.*
Ideoque in illa sapientes ejus secundum hominem
videntes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque
sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum,
5 *non ut Deum honoraverunt aut gratias egerunt, sed eva-*
nuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insi-
piens cor eorum; dicentes se esse sapientes (id est
dominante sibi superbia in sua sapientia sese ex-
tollentes) *stulti facti sunt et immutaverunt gloriam*
10 *in corruptibilis Dei in similitudinem imaginis corrup-*
tibilis hominis et volucrum et quadrupedum et ser-
pentium (ad hujusce modi enim simulacra ado-
randa vel duces populorum vel sectatores fue-
runt), *et coluerunt atque servierunt creaturae potius*
15 *quam Creatori, qui est benedictus in saecula; in hac*
autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua
recte colitur verus Deus, id exspectans prae-
mium in societate sanctorum non solum hominum,
verum etiam angelorum, *ut sit Deus omnia in*
20 *omnibus.*

LIBER XV.

CAPUT I.

**De duobus ordinibus generationis humanae in
diversos fines ab initio procurrentis.**

25 De felicitate paradisi vel de ipso paradiso et
de vita ibi primorum hominum eorumque peccato
atque supplicio multi multa senserunt, multa dixe-

runt, multa litteris mandaverunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas, vel quod in eis legimus, vel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentes auctoritati de his rebus in superioribus libris diximus. Enucleatius autem si ista quae- 5 rantur multiplices atque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint voluminibus, quam hoc opus [tempusque deponit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, pa- 10 ratiores ad interrogandum, quam capaciores ad intellegendum, nos oporteat immorari. Arbitror tamen satis nos jam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio vel mundi vel animae vel ipsius generis humani, quod in duo 15 genera distribuimus, unum eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum vivunt; quas etiam mystice appellamus civitates duas, hoc est duas societates hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeter- 20 num regnare cum Deo, altera aeternum supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum sive in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, sive in duobus primis 25 hominibus satis dictum est, jam mihi videtur earum aggrediendus excursus, ex quo illi duo generare coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim universum tempus sive saeculum, in quo cedunt morientes succeduntque 30

nascentes, istarum duarum civitatum, de quibus disputamus, excursus est.

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum
5 civitatem, posterior Abel, ad civitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia *non primum quod spiritale est, sed, quod animale, postea spiritale* (unde unusquisque, quoniam ex damnata propagine exoritur, primo
10 sit necesse est ex Adam malus atque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post erit bonus et spiritalis): sic in universo genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo atque moriendo procurrere civitates, prior
15 est natus civis hujus saeculi, posterius autem isto peregrinus in saeculo et pertinens ad civitatem Dei gratia praedestinatus, gratia electus, gratia peregrinus deorsum gratia civis sursum. Nam, quantum ad ipsum attinent, ex eadem massa
20 oritur, quae originaliter est tota damnata; sed tamquam figulus Deus (hanc enim similitudinem non impudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud vas in honorem, aliud in contumeliam. Prius autem factum
25 est vas in contumeliam, post vero alterum in honorem, quia et in ipso uno, sicut jam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus et ubi non est necesse ut remaneamus, posterius vero probum, quo proficientes veniamus et quo pervenientes maneamus. Proinde
30

non quidem omnis homo malus erit bonus, nemo tamen erit bonus qui non erat malus; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari, quod apprehendit celerius et posteriore cooperit vocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod condiderit civitatem; Abel autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim sanctorum civitas, quamvis hic pariat cives in quibus peregrinatur, donec regni ejus tempus adveniat, cum congregatura est omnes in suis corporibus resurgentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt. 5 10

CAPUT IV.

De terrenae civitatis vel concertatione vel pace. 15

Terrena porro civitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, jam civitas erit), hic habet bonum suum, cujus societate laetatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, ideo civitas ista adversus se ipsam plerumque dividitur litigando, bellando atque pugnando et aut mortiferas, aut certe mortales victorias requiringdo. Nam ex quacumque sui parte adversus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse victrix gentium, cum sit captiva vitiorum; 20 25

et si quidem, cum vicerit, superbius extollitur, etiam mortifera; si vero condicionem cogitans casusque communes magis quæ accidere possunt adversis angitur, quam eis quæ provenerunt secundis rebus inflatur, tantummodo mortalis est ista victoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subjugare vincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse, quæ concupiscit haec civitas quando est et ipsa in suo humano genere melior. Concupiscit enim terrenam quandam pro rebus infimis pacem; ad eam namque desiderat pervenire bellando; quoniam si vicerit et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non habebant partes in vicem adversantes et pro his rebus, quas simul habere non poterant, infelici egestate certantes. Hanc pacem requirunt laboriosa bella, hanc adipiscitur quæ putatur gloriosa victoria. Quando autem vincunt qui causa justiore pugnabant, quis dubitet gratulandam esse victoriam et provenisse optabilem pacem? Haec bona sunt et sine dubio Dei dona sunt. Sed si, neglectis melioribus, quæ ad supernam pertinent civitatem, ubi erit victoria in aeterna et summa pace segura, bona ista sic concupiscuntur, ut vel sola esse credantur vel his, quæ meliora creduntur, amplius diligantur: necesse est miseria consequatur et quæ inerat augeatur.

CAPUT V.

**De primo terrenae civitatis auctore fratricida,
eujus impietati Romanae urbis conditor germani
caede responderit.**

Primus itaque fuit terrenae civitatis conditor 5
fratricida ; nam suum fratrem civem civitatis aeternae in hac terra peregrinantem invidentia victus occidit. Unde mirandum non est, quod tanto post in ea civitate condenda, quae fuerat hujus terrenae civitatis, de qua loquimur, caput futura et 10
tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant ἀρχετύπον quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus quidam poeta commemoravit illorum :

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

15

✱
Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia ; nisi quod isti terrenae civitatis ambo cives erant. Ambo gloriam de Romanae rei publicae institutione quaerebant, sed ambo eam tantam, quantum, nisi unus esset, habere non poterant. Qui 20
enim volebat dominando gloriari, minus utique dominaretur, si ejus potestas vivo consorte minueretur. Ut ergo totam dominationem haberet unus, ablati sunt socii, et scelere crevit in pejus, quod innocentia minus esset et melius. Hi autem 25
fratres Cain et Abel non habebant ambo inter

se similem rerum terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri invidit, quod ejus dominatus fieret angustior, qui alterum occidit, si ambo dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in ea civitate, quae condebatur a fratre), sed invidentia illa diabolica, qua invident bonis mali, nulla alia causa, nisi quia illi boni sunt, illi mali. Nullo enim modo fit minor accedente seu permanente consorte possessio bonitatis, immo
10 possessio bonitatis, quam tanto latius, quanto concordius individua sociorum possidet caritas. Non habebit denique istam possessionem, qui eam noluerit habere communem, et tanto eam reperiet amplio-rem, quanto amplius ibi potuerit
15 amare consortem. Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum est, quem ad modum adversus se ipsam terrena civitas dividatur, ostendit; quod autem inter Cain et Abel, inter duas ipsas civitates, Dei et hominum, inimicitias demonstravit.
20 Pugnant ergo inter se mali et mali; item pugnant inter se mali et boni: boni vero et boni, si perfecti sunt, inter se pugnare non possunt. Proficientes autem nondumque perfecti ita possunt, ut bonus quisque ex ea parte pugnet contra al-
25 terum, qua etiam contra semet ipsum; et in uno quippe homine *caro concupiscit adversus spiritum et spiritus adversus carnem*. Concupiscentia ergo spiritalis contra alterius potest pugnare carnalem, vel concupiscentia carnalis contra alterius spiri-
30 talem, sicut inter se pugnant boni et mali; vel

certe ipsae concupiscentiae carnales inter se duorum bonorum, nondum utique perfectorum, sicut inter se pugnant mali et mali, donec eorum, qui curantur, ad ultimam victoriam sanitas perducatur.

LIBER XVI.

5

CAPUT I.

An post diluvium a Noe usque ad Abraham aliquae familiae secundum Deum viventium reperiantur.

Post diluvium procurrentis sanctae vestigia civitatis utrum continuata sint an intercurrentibus 10 impietatis interrupta temporibus, ita ut nullus hominum veri unius Dei cultor existeret, ad liquidum scripturis loquentibus invenire difficile est, propterea quia in canonicis libris post Noe, qui cum conjugē ac tribus filiis totidemque nurbus 15 suis meruit per arcam vastatione diluvii liberari, non invenimus usque Abraham cujusquam pietatem evidenti divino eloquio praedicatam, nisi quod Noe duos filios suos Sem et Iapheth prophetica benedictione commendat, intuens et praevidens 20 quod longe fuerat post futurum. Unde factum est etiam illud ut filium suum medium, hoc est primogenito juniorem ultimoque majorem, qui peccaverat in patrem, non in ipso, sed in filio ejus suo nepote malediceret his verbis; *Maledictus 25 Chanaan puer, famulus erit fratribus suis.* Chanaan porro natus fuerat ex Cham, qui patris dormientis

nec texerat, sed potius prodiderat nuditatem. Unde etiam quod secutus adjunxit benedictionem duorum maximi et minimi filiorum dicens: *Benedictus Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius; latificet Deus Iapheth, et habitet in domibus Sem*, sicut ipsa ejusdem Noe et vineae plantatio et ex ejus fructu inebriatio et dormientis nudatio, et quae ibi cetera facta atque conscripta sunt, prophetici sunt gravidata sensibus et velata tegminibus.

LIBER XVII.

CAPUT I.

De temporibus prophetarum.

Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cujus semini et gentem Israeliticam secundum carnem et omnes gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem ad modum compleantur, per ordinem temporum procurrens Dei civitas indicabit. Quoniam ergo superioris libri usque ad regnum David factus est finis, nunc ab eodem regno, quantum suscepto operi sufficere videtur, cetera quae sequuntur attingimus. Hoc itaque tempus, ex quo sanctus Samuel prophetare coepit, et deinceps donec populus Israel captivus in Babyloniam duceretur atque inde secundum sancti Hieremiae prophetiam post septuaginta annos reversis Israeliti;

Dei domus instauraretur, totum tempus est prophetarum. Quamvis enim et ipsum Noe patriarcham, in cujus diebus universa diluvio terra deleta est, et alios supra et infra usque ad hoc tempus, quo reges in Dei populo esse coeperunt, 5 propter quaedam per eos futura sive quoquo modo significata, sive praedicata, quae pertinerent ad civitatem Dei regnumque caelorum, non immerito possumus appellare prophetas, praesertim quia nonnullos eorum id expressius legimus nuncupatos, sicut Abraham, sicut Moysen; tamen 10 dies prophetarum praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit prophetare Samuel, qui et Sauelem prius et eo reprobato ipsum David Deo praecipiente unxit in regem, de cujus ceteri stirpe 15 succederunt, quousque illos succedere sic oportet. Quae igitur a prophetis sunt praedicta de Christo, cum, moriendo decedentibus et nascendo succedentibus, suis membris civitas Dei per ista curreret tempora, si omnia velim commemorare; 20 in immensum pergitur, primum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges eorumque facta et eventa digerens videtur tamquam historica diligentia rebus gestis occupata esse narrandis, si adjuvante Dei spiritu considerata tractetur, vel 25 magis, vel certe non minus praenuntiandis futuris quam praeteritis enuntiandis invenietur intenta; (et hoc perscrutando indagare ac disserendo monstrare quam sit operosum atque prolixum et quam multis indignum voluminibus, quis ignorat, 30

qui haec vel mediocriter cogitat ?) deinde quia ea ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere, ita sunt multa de Christo regnoque caelorum, quae civitas Dei est, ut ad hoc aperiendum major sit disputatio necessaria, quam hujus operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor meo, ut huic operi in Dei voluntate peragendo nec ea quae supersunt dicam, nec ea quae satis sunt praetermittam.

10

LIBER XVIII.

CAPUT I.

De his, quae usque ad tempora Salvatoris decem et septem voluminibus disputata sunt.

De civitatum duarum, quarum Dei una, saeculi hujus est altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina, exortu et procursu et debitis finibus me scripturum esse promisi, cum prius inimicos civitatis Dei, qui conditori ejus Christo deos suos praeferunt et livore sibi perniciosissimo atrociter invident Christianis, quantum me adjuvaret ejus gratia, refellissem, quod voluminibus decem prioribus feci. De hac vero mea, quam modo commemoravi, tripertita promissione
25 decimum sequentibus quattuor libris ambarum est digestus exortus, deinde procursus ab homine primo usque ad diluvium libro uno, qui est hujus

operis quintus decimus, atque inde usque ad Abraham rursus ambae, sicut in temporibus, ita et in nostris litteris concurrerunt. Sed a patre Abraham usque ad regum tempus Israelitarum, ubi sextum decimum volumen absolvimus, et inde 5 usque ad ipsius in carne Salvatoris adventum, quo usque septimus decimus liber tenditur, sola videtur in meo stilo cucurrisse Dei civitas; cum in hoc saeculorum non sola cucurrerit, sed ambae utique in genere humano, sicut ab initio simul 10 suo procursu tempora variaverint. Verum hoc ideo feci, ut prius, ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, usque ad ejus ex virgine nativitatem, in quo fuerant quae primo promittebantur implenda, sine interpellatione a 15 contrario alterius civitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret; quamvis usque ad revelationem testamenti novi non in lumine sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, quod intermiseram, video esse faciendum, ut ex Abrahae 20 temporibus quo modo etiam illa cucurrerit, quantum satis videtur, attingam, ut ambae inter se possint consideratione legentium comparari.

CAPUT IX.

Quando Atheniensium civitas sit condita, et quam causam nominis ejus Varro perhibeat.

Nam ut Athenae vocarentur, quod certe nomen
5 a Minerva est, quae Graece 'Αθηνᾶ dicitur, hanc causam Varro indicat. Cum apparuisset illic repente olivae arbor et alio loco aqua erupisset, regem prodigia ista moverunt, et misit ad Apollinem Delphicum sciscitatum, quid intellegendum
10 esset quidve faciendum. Ille respondit, quod olea Minervam significaret, unda Neptunum, et quod esset in civium potestate, ex cujus potius nomine duorum deorum, quorum illa signa essent, civitas vocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto cives om-
15 nes utriusque sexus (nos enim tunc in eisdem locis erat, ut etiam feminae publicis consultationibus interessent) ad ferendum suffragium convocavit. Consultata igitur multitudine mares pro Neptuno, feminae pro Minerva tulere sententias, et
20 quia una plus inventa est feminarum, Minerva vicit. Tunc Neptunus iratus marinis fluctibus exaestuantibus terras Atheniensium populatus est; quoniam spargere latius quaslibet aquas difficile
• daemonibus non est. Cujus ut iracundia placaretur
25 tur, triplici supplicio dicit idem auctor ab Atheniensibus affectas esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia, ut nullus nascentium maternum nomen acciperet, ut ne quis eas Athe-

naeas vocaret. Ita illa civitas, mater aut nutrix liberalium doctrinarum e tot tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Graecia clarius atque nobilius, ludificantibus daemonibus de lite deorum suorum, maris et feminae, et de victoria per feminas feminae Athenas nomen accepit, et a victo laesa ipsam victricis victoriam punire compulsa est, plus aquas Neptuni quam Minervae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerva quae vicerat victa est; nec adfuit suffragatricibus suis ut suffragiorum deinceps per-
dita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Athenaeas saltem vocari liceret et ejus deae mereri vocabulum, quam viri del' victricem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia properaret!

CAPUT XLII.

**Qua dispensatione providendiae Dei
scripturae sacrae veteris testamenti ex Hebraeo
in Graecum eloquium translatae sint, ut
gentibus innotescerent.**

Has sacras litteras etiam unus Ptolemaeorum regum Aegypti nosse studuit et habere. Nam post Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diuturnam potentiam, qua universam Asiam, immo paene totum orbem, partim vi et armis, partim terrore subegerat (quando inter cetera Orientis

etiam Iudaeam ingressus obtinuit); eo mortuo comites ejus cum regnum illud amplissimum non pacifice inter se possessuri divisissent, sed potius dissipassent bellis omnia vastaturi, Ptolemaeos
5 reges habere coepit Aegyptus; quorum primus Lagi filius, multos ex Iudaea captivos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolemaeus, qui est appellatus Philadelphus, omnes quos ille adduxerat subjugatos, liberos redire
10 permisit; insuper et dona regia in templum Demisit petivitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante divinas, et ideo concupiverat habere in bibliotheca, quam nobilissimam fecerat. Has ei
15 cum idem pontifex misisset Hebraeas, post ille etiam interpretes postulavit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duodecim tribubus seni homines, linguae utriusque doctissimi, Hebraeae scilicet atque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta vocetur, jam obtinuit consuetudo. Tra-
20 ditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque divinum in eorum verbis fuisse consensum, ut, cum ad hoc opus separatim singuli sederint (ita enim eorum fidem Ptolemaeo placuit explorare),
25 in nullo verbo, quod idem significaret et tantundem valeret, vel in verborum ordine alter ab altero discreparet; sed tamquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt unum erat; quoniam re vera spiritus erat unus in omnibus. Et
30 ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illa-

rum scripturarum non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam divinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque gentibus profutura, quod jam videmus effectum.

LIBER XIX.

5

CAPUT XI.

**De beatitudine pacis aeternae, in qua sanctis
finis est, id est vera perfectio.**

Quapropter possemus dicere fines bonorum nostrorum esse pacem, sicut aeternam diximus vitam, praesertim quia ipsi civitati Dei, de qua nobis est ista operosissima disputatio, in sancto dicitur psalmo: *Lauda Hierusalem Dominum, collauda Deum tuum Sion; quoniam confirmavit seras portarum tuarum benedixit filios tuos in te, qui posuit fines tuos pacem.* Quando enim confirmatae fuerint serae portarum ejus, jam in illam nullus intrabit nec ab illa ullus exibat. Ac per hoc fines ejus eam debemus hic intellegere pacem, quam volumus demonstrare finalem. Nam et ipsius civitatis mysticum nomen, id est Hierusalem, quod et ante jam diximus, visio pacis interpretatur. Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus mortalibus frequentatur, ubi utique non est vita aeterna, propterea finem civitatis hujus, ubi erit summum bonum ejus, aeternam vitam maluimus

10

15

20

25

commemorare quam pacem. De quo fine apostolus ait : *Nunc vero liberati a peccato, servi autem facti Deo, habetis fructum vestrum in sanctificationem, finem vero vitam aeternam.* Sed rursus
5 quia vita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum vita, vel secundum quosdam etiam philosophos propter animae immortalitatem, vel secundum etiam fidem nostram propter poenas in-
10 terminabiles impiorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam vixerint in aeternum : profecto finis civitatis hujus, in quo summum habebit bonum, vel pax in vita aeterna, vel vita aeterna in pace dicendus est, ut facilius
15 ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis atque mortalibus nihil gratius soleat audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inveniri. De quo si aliquanto diutius loqui voluerimus, non
20 erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter finem civitatis hujus, de qua nobis sermo est, et propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

CAPUT XII.

25 **Quod etiam bellantium saevitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant pervenire, sine cujus appetitu nulla natura sit.**

Quod enim mecum quisquis res humanas naturamque communem utcumque intuetur agnoscit,
30 sicut nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui

pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui bella volunt, nihil aliud quam vincere volunt; ad gloriosam ergo pacem bellando cupiunt pervenire. Nam quid est aliud victoria nisi subjectio repugnantium? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis 5 igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam, qui virtutem bellicam student exercere imperando atque pugnando. Unde pacem constat belli esse optabilem finem. Omnis enim homo etiam belligerando pacem requirit; nemo autem bellum pacificando. Nam et illi qui pacem, in qua sunt, 10 perturbari volunt, non pacem oderunt, sed eam pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam volunt. Denique etsi per seditionem se ab aliis separaverint, 15 cum eis ipsis conspiratis vel conjuratis suis nisi qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut vehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem volunt habere sociorum. Sed etsi unus sit 20 tam praepollens viribus et conscios ita cavens, ut nulli socio se committat solusque insidians et praevalens quibus potuerit oppressis et extinctis praedas agat, cum eis certe, quos occidere non potest et quos vult latere quod facit, qualemcumque umbram pacis tenet. In domo autem sua 25 cum uxore et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet profecto esse pacatus; eis quippe ad nutum obtemperantibus sine dubio delectatur. Nam si non fiat, indignatur, corripit, vindicat et 30

domus suae pacem, si ita necesse sit, etiam sac-
viendo componit, quam sentit esse non posse,
nisi cuidam principio, quod ipse in domo sua est,
cetera in eadem domestica societate subjecta
5 sint. Ideoque si offerretur ei servitus plurium,
vel civitatis vel gentis, ita ut sic ei servirent,
quem ad modum sibi domi suae serviri volebat:
non se jam latronem latebris conderet, sed regem
conspicuum sublimaret, cum eadem in illo cupi-
10 ditas et malitia permaneret. Pacem itaque cum
suis omnes habere cupiunt, quos ad arbitrium
suum volunt vivere. Nam et cum quibus bellum
gerunt, suos facere, si possint, volunt eisque sub-
jectis leges suae pacis imponere.

15 Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et
fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam
insociabilem feritatem semihominem quam homi-
nem dicere maluerunt. Quamvis ergo hujus re-
gnum dirae speluncae fuerit solitudo tamque ma-
20 litia singularis, ut ex hac ei nomen inventum sit
(Graece namque malus κακός dicitur, quod ille
vocabatur), nulla conjux ei blandum ferret refer-
retque sermonem, nullis filiis vel alluderet par-
vulis vel grandiusculis imperaret, nullo amici col-
25 loquio frueretur, nec Vulcani patris, quo vel hinc
tantum non parum felicius fuit, quia tale mon-
strum ipse non genuit; nihil cuiquam daret, sed
a quo posset quicquid vellet et quando posset
et cum vellet auferret; tamen in ipsa sua spe-
30 lunca solitaria, cujus, ut describitur, «semper re-

centi caede tepebat humus», nihil aliud quam pacem volebat, in qua nemo illi molestus esset, nec ejus quietem vis ullius terrorve turbaret. Cum corpore denique suo pacem habere cupiebat, et quantum habebat, tantum bene illi erat. 5
Quando quidem membris obtemperantibus imperabat, et ut suam mortalitatem adversum se ex indigentia rebellantem ac seditionem famis ad dissociandam atque excludendam de corpore animam concitantem quanta posset festinatione pacaret, rapiebat, necabat, vorabat et quamvis immanis ac ferus paci, tamen suae vitae ac salutis immaniter et ferociter consulebat; ac per hoc si pacem, quam in sua spelunca atque in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis habere 15 vellet, nec malus nec monstrum nec semihomo vocaretur. Aut si ejus corporis forma et atrorum ignium vomitus ab eo deterrebat hominum societatem, forte non nocèdi cupiditate, sed vivendi necessitate saeviebat. Verum iste non fuerit vel, 20 quod magis credendum est, non talis fuerit, qualis poetica vanitate describitur; nisi enim nimis accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur. Talis ergo homo sive semihomo melius, ut dixi, creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum. 25 Ipsae enim saevissimae ferae, unde ille partem habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), genus proprium quadam pace custodiunt, coeundo, gignendo, pariendo, fetus fovendo atque nutriendo, cum sint pleraeque insociabiles et solivagae; non 30

scilicet ut oves, cervi, columbae, sturni, apes, sed ut leones, lupi, vulpes, aquilae, noctuae. Quae enim tigris non filiis suis mitis immurmurat et pacata feritate blanditur? Quis milvus, quantum-
5 libet solitarius rapinis circumvolet, non nidum congerit, ova confovet, pullos alit et quasi cum sua matre familias societatem domesticam quanta potest pace conservat? Quanto magis homo fertur quodam modo naturae suae legibus ad ineundam
10 societatem pacemque cum hominibus, quantum in ipso est, omnibus obtinendam, cum etiam mali pro suorum pace belligerent omnesque, si possint, suos facere velint, ut uni cuncti et cuncta deserviant; quo pacto, nisi in ejus pacem vel
15 amando vel timendo consentiant? Sic enim superbia perverse irinitatur Deum. Odit namque cum sociis aequalitatem sub illo, sed imponere vult sociis dominationem suam pro illo. Odit ergo justam pacem Dei et amat iniquam pacem suam.
20 Non amare tamen qualemcumque pacem nullo modo potest. Nullius quippe vitium ita contra naturam est, ut naturae deleat etiam extrema vestigia.

Itaque pacem iniquorum in pacis comparatione
25 justorum ille videt nec pacem esse dicendam, qui novit praeponere recta pravis et ordinata perversis. Quod autem perversum est, etiam hoc necesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum aliqua rerum parte pacatum sit, in quibus est vel ex
30 quibus constat; alioquin nihil esset omnino. Velut

si quisquam capite deorsum pendeat, perversus est utique situs corporis et ordo membrorum, quia id, quod desuper esse natura postulat, subter est et quod illa subter vult esse desuper factum est; conturbavit carnis pacem ista perversitas et 5 ideo molesta est: verum tamen anima corpori suo pacata est et pro ejus salute satagit, et ideo est qui doleat; quae si molestiis ejus exclusa discesserit, quamdiu compago membrorum manet, non est sine quadam partium pace quod 10 remanet, et ideo est adhuc qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et vinculo quo suspensum est renititur, in suae pacis ordinem tendit et locum quo requiescat quodam modo voce ponderis poscit, jamque examine ac 15 sine ullo sensu a pace tamen naturali sui ordinis non recedit, vel cum tenet eam, vel cum fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta atque curatio, quae formam cadaveris dissolvi dilabique non sinat, adhuc pax quaedam partes partibus 20 jungit totamque molem applicat terreno et convenienti ac per hoc pacato loco. Si autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur dissidentibus exhalationibus et nostro inconvenientibus sensui, 25 donec mundi conveniat elementis et in eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo tamen inde aliquid legibus summi illius creatoris ordinatorisque subtrahitur, a quo pax universitatis administratur; quia, etsi de cadavere 30

majoris animantis animalia minuta nascantur,
eadem lege creatoris quaeque corpuscula in
salutis pace suis animulis serviunt; etsi mortuo-
rum carnes ab aliis animalibus devorentur, easdem
5 leges per cuncta diffusas ad salutem generis
cujusque mortalium congrua congruis pacificantes,
quaqua versum trahantur et rebus quibuscumque
jungantur et in res quaslibet convertantur et
commutentur, inveniunt.

10

CAPUT XIII.

**De pace universali, quae inter quaslibet
perturbationes privari non potest lege naturae,
dum sub justo iudice ad id quisque pervenit
ordinatione, quod meruit voluntate.**

15 Pax itaque corporis est ordinata temperatura
partium, pax animae irrationalis ordinata requies
appetitionum, pax animae rationalis ordinata cogni-
tionis actionisque consensus, pax corporis et animae
ordinata vita et salus animantis, pax hominis mor-
20 talis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboe-
dientia, pax hominum ordinata concordia, pax do-
mus ordinata imperandi atque oboediendi concor-
dia cohabitantium, pax civitatis ordinata imperandi
atque oboediendi concordia civium, pax caelestis
25 civitatis ordinatissima et concordissima societas
fruendi Deo et invicem, in Deo, pax omnium
rerum tranquillitas ordinis. Ordo est parium
dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dis-

positio. Proinde miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, ubi perturbatio nulla est; verum tamen quia merito justaque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria sua praeter ordinem 5 esse non possunt; non quidem conjuncti beatis, sed ab eis tamen ordinis lege sejuncti. Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, in quibus sunt, quantacumque congruentia coaptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla tranquillitas, inest 10 ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent, non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non debeant; miseriore autem, si pax eis cum ipsa lege non est, qua naturalis ordo administratur. Cum autem 15 dolent, ex qua parte dolent, pacis perturbatio facta est; in illa vero adhuc pax est, in qua nec dolor urit nec compago ipsa dissolvitur. Sicut ergo est quaedam vita sine dolore, dolor autem sine aliqua vita esse non potest: sic est quaedam 20 pax sine ullo bello, bellum vero esse sine aliqua pace non potest; non secundum id, quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis vel in eis geritur, quae aliquae naturae sunt; quod nullo modo essent, si non qualicumque pace subsi- 25 sterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum est vel etiam in qua nullum esse malum potest; esse autem natura, in qua nullum bonum sit, non potest. Proinde nec ipsius diaboli natura, in quan- 30

tum natura est, malum est; sed perversitas eam
malam facit. Itaque in veritate non stetit, sed ve-
ritatis iudicium non evasit; in ordinis tranquillitate
non mansit, nec ideo tamen a potestate ordina-
5 toris effugit. Bonum Dei, quod illi est in natura,
non eum subtrahit justitiae Dei, qua ordinatur
in poena; nec ibi Deus bonum insequitur quod
creavit, sed malum quod ille commisit. Neque enim
totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid
10 adimit, aliquid relinquit, ut sit qui doleat quod
ademit. Et ipse dolor testimonium est boni
adempti et boni relictii. Nisi enim bonum relictum
esset, bonum amissum dolere non posset. Nam
qui peccat, pejor est, si laetatur in damno ae-
15 quitatis; qui vero cruciatur, si nihil inde acquirat
boni, dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas
ac salus utrumque bonum est bonique amissione
dolendum est potius quam laetandum (si tamen
non sit compensatio melioris; melior est autem
20 animi aequitas quam corporis sanitas): profecto
convenientius injustus dolet in supplicio, quam
laetatus est in delicto. Sicut ergo laetitia deserti
boni in peccato testis est voluntatis malae, ita
dolor amissi boni in supplicio testis est naturae
25 bonae. Qui enim dolet amissam naturae suae
pacem, ex aliquibus reliquiis pacis id dolet, qui-
bus fit, ut sibi amica natura sit. Hoc autem in
extremo supplicio recte fit, ut iniqui et impii na-
turalium bonorum damna in cruciatibus defleant,
30 sentientes eorum ablatorem justissimum Deum,

quem contempserunt benignissimum largitorem. Deus ergo naturarum omnium sapientissimus conditor et justissimus ordinator, qui terrenorum ornamentorum maximum instituit mortale genus humanum, dedit hominibus quaedam bona huic 5 vitae congrua, id est pacem temporalem pro modulo mortalis vitae in ipsa salute et incolumitate ac societate sui generis, et quaeque huic paci vel tuendae vel recuperandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et convenienter adja- 10 cent sensibus, lux, vox, aerae spirabiles, aquae potabiles, et quicquid ad alendum, tegendum, curandum, ornandumque corpus congruit), eo pacto aequissimo, ut, qui mortalis talibus bonis paci mortalium accomodatis recte usus fuerit, 15 accipiat ampliora atque meliora, ipsam scilicet immortalitatis pacem eique convenientem gloriam et honorem in vita aeterna ad fruendum Deo et proximo in Deo; qui autem perperam, nec illa accipiat et haec amittat. 20

CAPUT XIV.

De ordine ac lege sive terrena sive caelesti, per quam societati humanae etiam dominando consulitur, cui et consulendo servitur.

Omnis igitur usus rerum temporalium refertur 25 ad fructum pacis terrenae in terrena civitate; in caelesti autem civitate refertur ad fructum pacis aeternae. Quapropter si irrationalia essemus ani-

mantia, nihil appeteremus praeter ordinatam
temperaturam partium corporis et requiem ap-
petitionum; nihil ergo praeter quietem carnis et
copiam voluptatum, ut pax corporis prodesset
5 paci animae. Si enim desit pax corporis, impe-
ditur etiam irrationalis animae pax, quia requiem
appetitionum consequi non potest. Utrumque au-
tem simul ei paci prodest, quam inter se habent
anima et corpus, id est ordinatae vitae ac sa-
10 lutis. Sicut enim pacem corporis amare se osten-
dunt animantia, cum fugiunt dolorem, et pacem
animae, cum propter explendas indigentias ap-
petitionum voluptatem sequuntur: ita mortem
fugiendo satis indicant, quantum diligant pacem,
15 qua sibi conciliantur anima et corpus. Sed quia
homini rationalis anima inest, totum hoc, quod
habet commune cum bestiis, subdit paci animae
rationalis, ut mente aliquid contempletur et se-
cundum hoc aliquid agat, ut sit ei ordinata co-
20 gnitionis actionisque consensus, quam pacem ratio-
nalis animae dixeramus. Ad hoc enim velle de-
bet nec dolore molestari nec desiderio pertur-
bari, nec morte dissolvi, ut aliquid utile cogno-
scat et secundum eam cognitionem vitam mores-
25 que componat. Sed ne ipso studio cognitionis
propter humanae mentis infirmitatem in pestem
alicujus erroris incurrat, opus habet magisterio
divino, cui certus obtemperet, et adjutorio, ut
liber obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in
30 isto mortali corpore, peregrinatur a Domino:

ambulat per fidem, non per speciem; ac per hoc omnem pacem vel corporis vel animae vel simul corporis et animae refert ad illam pacem, quae homini mortali est cum immortali Deo, ut ei sit ordinata in fide sub aeterna lege oboe- 5
dientia. Jam vero quia duo praecipua praecepta, hoc est dilectionem Dei et dilectionem proximi, docet magister Deus, in quibus tria invenit homo quae diligat, Deum, se ipsum et proximum, atque ille in se diligendo non errat, qui Deum 10
diligat: consequens est, ut etiam proximo ad diligendum Deum consulat, quem jubetur sicut se ipsum diligere (sic uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si forte indiget, con- 15
suli velit; ac per hoc erit pacatus, quantum in ipso est, omni homini pace hominum, id est ordinata concordia, cujus hic ordo est, primum ut nulli noceat, deinde ut etiam prosit cui potuerit. Primitus ergo inest ei suorum cura; ad 20
eos quippe habet oportuniorem facilioremque aditum consulendi, vel naturae ordine vel ipsius societatis humanae. Unde apostolus dicit: *Quis-
quis autem suis, et maxime domesticis non providet,
fidem denegat et est infideli deterior.* Hinc itaque 25
etiam pax domestica oritur, id est ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium. Imperant enim, qui consulunt; sicut vir uxori, parentes filiis, domini servis. Oboediunt autem quibus consulitur; sicut mulieres maritis, filii pa- 30

rentibus, servi dominis. Sed in domo justi viventis ex fide et adhuc ab illa caelesti civitate peregrinantis etiam qui imperant serviunt eis, quibus videntur imperare. Neque enim dominandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, nec principandi superbia, sed providendi misericordia.

CAPUT XV.

De libertate naturali et de servitute, cujus prima causa peccatum est, quia homo malae voluntatis, etiamsi non est mancipium alterius hominis, servus est propriae libidinis.

Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus hominem condidit. Nam: *Dominetur, inquit, piscium maris et volatilium caeli et omnium reptantium, quae repunt super terram.* Rationalem factum ad imaginem suam noluit nisi irrationabilibus dominari; non hominem homini, sed hominem pecori. Inde primi justi pastores pecorum magis quam reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinueret Deus, quid postulet ordo creaturarum, quid exigat meritum peccatorum. Condicio quippe servitutis jure intellegitur imposita peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus servum, antequam hoc vocabulo Noe justus peccatum filii vindicaret. Nomen itaque istud culpa meruit, non natura. Origo autem vocabuli servorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod hi, qui jure belli possent occidi, a victoribus cum servabantur servi

fiabant, a servando appellati; quod etiam ipsum sine peccati merito non est. Nam et cum justum geritur bellum, pro peccato e contrario dimicatur; et omnis victoria, cum etiam malis provenit, divino judicio victos humiliat vel emendans peccata vel puniens. Testis est homo Dei Daniel, cum in captivitate positus peccata sua et peccata populi sui confitetur Deo et hanc esse causam illius captivitatis pio dolore testatur. Prima ergo servitutis causa peccatum est, ut homo homini 10 condicionis vinculo subderetur; quod non fit nisi Deo judicante, apud quem non est iniquitas et novit diversas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem supernus Dominus dicit: *Omnis, qui facit peccatum servus est peccati*, ac 15 per hoc multi quidem religiosi dominis iniquis, non tamen liberis serviunt: *A quo enim quis devictus est huic et servus addictus est*. Et utique felicius servitur homini, quam libidini, cum saevissimo dominatu vastet corda mortalium, ut alias 20 omittam, libido ipsa dominandi. Homínibus autem illo pacis ordine, quo aliis alii subjecti sunt, sicut prodest humilitas servientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, servus est hominis aut 25 peccati. Verum et poenalis servitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem conservari jubet, perturbari vetat; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali servitute coercendum. Ideoque apostolus etiam servos monet sub- 30

ditos esse dominis suis et ex animo eis cum bona voluntate servire ; ut scilicet, si non possunt a dominis liberi fieri, suam servitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed
5 fidei dilectione serviendo, donec transeat iniquitas et evacuetur omnis principatus et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

CAPUT XVI.

De aequo jure dominandi.

10 Quocirca etiamsi habuerunt servos justis patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut secundum haec temporalia bona filiorum sortem a servorum condicione distinguerent ; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda
15 sunt, omnibus domus suae membris pari dilectione consulerent. Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late vulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem
20 veri patres familias sunt, omnibus in familia sua tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes atque optantes venire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non erit officium consulendi jam in illa im-
25 mortalitate felicibus ; quo donec veniatur, magis debent patres quod dominantur, quam servi tolerare quod serviunt. Si quis autem in domo per

inoboedientiam domesticae paci adversatur, corripitur seu verbo seu verberare seu quolibet alio genere poenae justo atque licito, quantum societas humana concedit, pro ejus qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut 5
enim non est beneficentiae adjuvando efficere, ut bonum quod majus est amittatur: ita non est innocentiae parcendo sinere, ut in malum gravius incidatur. Pertinèt ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, verum etiam 10
cohibere a peccato vel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur corrigatur experimento, aut alii terreantur exemplo. Quia igitur hominis domus initium sive particula debet esse civitatis, omne autem initium ad aliquem sui generis finem et 15
omnis pars ad universi, cujus pars est, integritatem refertur, satis apparet esse consequens, ut ad pacem civicam pax domestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium referatur ad ordinatam im- 20
perandi oboediendique concordiam civium. Ita fit, ut ex lege civitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum suam sic regat, ut sit paci accommoda civitatis.

CAPUT XVII.

**Unde caelestis societas cum terrena civitate pacem
habeat et unde discordiam.**

5 Sed domus hominum, qui non vivunt ex fide,
pacem terrenam ex hujus temporalis vitae rebus
commodisque sectatur; domus autem hominum
ex fide viventium expectat ea, quae in futurum
aeterna promissa sunt, terrenisque rebus ac tem-
10 poralibus tamquam peregrina utitur, non quibus
capiatur et avertatur quo tendit in Deum, sed
quibus sustentetur ad facilius toleranda minime-
que augenda onera corporis corruptibilis, quod
aggravat animam. Idcirco rerum vitae huic mor-
15 tali necessariarum utrisque hominibus et utrique
domui communis est usus; sed finis utendi cuique
suus proprius multumque diversus. Ita etiam ter-
rena civitas, quae non vivit ex fide, terrenam
pacem appetit in eoque defigit imperandi oboe-
20 diendique concordiam civium, ut sit eis de rebus
ad mortalem vitam pertinentibus humanarum
quaedam compositio voluntatum. Civitas autem
caelestis vel potius pars ejus, quae in hac mor-
talitate peregrinatur et vivit ex fide, etiam ista
25 pace necesse est utatur, donec ipsa, cui talis
pax necessaria est, mortalitas transeat; ac per
hoc, dum apud terrenam civitatem velut capti-
vam vitam suae peregrinationis agit, jam pro-
missione redemptionis et dono spiritali tamquam

pignore accepto legibus terrenae civitatis, quibus
haec administrantur, quae sustentandae mortali
vitae accommodata sunt, obtemperare non dubitat,
ut, quoniam communis est ipsa mortalitas, ser-
vetur in rebus ad eam pertinentibus inter civi- 5
tatem utramque concordia. Verum quia terrena
civitas habuit quosdam suos sapientes, quos divina
improbat disciplina, qui vel suspicati vel decepti
a daemonibus crederent multos deos conciliandos
esse rebus humanis, ad quorum diversa quodam 10
modo officia diversa subdita pertinerent ad alium
corpus, ad alium animum, inque ipso corpore ad
alium caput, ad alium cervice et cetera singula
ad singulos; similiter in animo ad alium ingenium,
ad alium doctrinam, ad alium iram, ad alium, 15
concupiscentiam; inque ipsis rebus vitae adja-
centibus ad alium pecus, ad alium triticum, ad
alium vinum, ad alium oleum, ad alium silvas,
ad alium nummos, ad alium navigationem, ad
alium bella atque victorias et ad alios alia ce- 20
tera; caelestis autem civitas cum unum Deum
solum colendum nosset eique tantummodo ser-
viendum servitute illa, quae Graece *λατρεία* dicitur
et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret:
factum est, ut religionis leges cum terrena civi- 25
tate non posset habere communes proque his ab
ea dissentire haberet necesse atque oneri esse
diversa sentientibus eorumque iras et odia et
persecutionum impetus sustinere, nisi cum animos
adversantium aliquando terrore suae multitudinis 30

et semper divino adjutorio propulsaret. Haec ergo caelestis civitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus cives evocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non
5 curans quicquid in moribus, legibus institutisque diversum est, quibus pax terrena vel conquiretur vel tenetur, nihil eorum rescindens vel destruens, immo etiam servans ac sequens, quod licet diversum in diversis nationibus, ad unum tamen eun-
10 demque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et verus Deus colendus docetur, non impedit. Utitur ergo etiam caelestis civitas in hac sua peregrinatione pace terrena et de rebus ad mortalem hominum naturam perti-
15 nentibus humanarum voluntatum compositionem, quantum salva pietate ac religione conceditur, tuetur atque appetit eamque terrenam pacem refert ad caelestem pacem, quae vere ita pax est, ut rationalis duntaxat creaturae sola pax
20 habenda atque dicenda sit, ordinatissima scilicet et concordissima societas fruendi Deo et invicem in Deo; quo cum ventum erit, non erit vita mortalis, sed plane certeque vitalis, nec corpus animale, quod, dum corrumpitur, aggravat animam,
25 sed spiritale sine ulla indigentia ex omni parte subditum voluntati. Hanc pacem, dum peregrinatur in fide, habet atque ex hac fide juste vivit, cum ad illam pacem adipiscendam refert quicquid bonarum actionum gerit erga Deum et proximum,
30 quoniam vita civitatis utique socialis est.

CAPUT XIX.

De habitu et moribus populi Christiani.

Nihil sane ad istam pertinet civitatem quo habitu vel more vivendi, si non est contra divina praecepta, istam fidem, qua pervenitur ad Deum, quisque sectetur; unde ipsos quoque philosophos quando Christiani fiunt, non habitum vel consuetudinem victus, quae nihil impedit religionem, sed falsa dogmata mutare compellit. Unde illam quam Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter atque intemperanter agat, omnino non curat. Ex tribus vero illis vitae generibus, otioso, actuario et ex utroque composito, quamvis salva fide quisque possit in quolibet eorum vitam ducere et ad sempiterna praemia pervenire, interest tamen quid amore teneat veritatis, quid officio caritatis impendat. Nec sic esse quisque debet otiosus, ut in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec sic acturi, ut contemplationem non requirat Dei. In otio non iners vacatio delectare debet, sed aut inquisitio aut inventio veritatis, ut in ea quisque proficiat et quod invenerit ne alteri invidet. In actione vero non amandus est honor in hac vita sive potentia, quoniam omnia vana sub sole, sed opus ipsum, quod per eundem honorem vel potentiam fit, si recte atque utiliter fit, id est, ut valeat ad eam salutem subditorum, quae secundum Deum est; unde jam superius disputavimus. Propter quod ait

apostolus : *Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat.* Exponere voluit quid sit episcopatus, quia nomen est operis, non honoris. Graecum est enim atque inde ductum vocabulum, quod ille
5 qui praeficitur eis quibus praeficitur superintendit, curam scilicet eorum gerens ; σκοπὸς quippe intentio est ; ergo ἐπισκοπεῖν, si velimus Latine, superintendere possumus dicere, ut intellegat non se esse episcopum, qui praeesse dilexerit, non
10 prodesse. Itaque ab studio cognoscendae veritatis nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium ; locus vero superior, sine quo regi populus non potest, etsi ita teneatur atque administretur ut decet, tamen indecenter appetitur. Quam ob
15 rem otium sanctum quaerit caritas veritatis ; negotium justum suscipit necessitas caritatis. Quam sarcinam si nullus imponit, percipiendae atque intuendae vacandum est veritati ; si autem imponitur, suscipienda est propter caritatis neces-
20 sitatem ; sed nec sic omni modo veritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suavitas et opprimat ista necessitas.

CAPUT XX.

25 **Quod cives sanctorum in vitae hujus tempore spe beati sint.**

Quam ob rem summum bonum civitatis Dei cum sit pax aeterna atque perfecta, non per quam mortales transeant nascendo atque mo-

riendo, sed in qua immortales maneant nihil adversi
omnino patiendo: quis est qui illam vitam vel
beatissimam neget, vel in ejus comparatione istam,
quae hic agitur, quantislibet animi et corporis
externarumque rerum bonis plena sit, non miser- 5
rimam judicet? Quam tamen quicumque sic habet,
ut ejus usum referat ad illius finem, quam diligit
ardentissime ac fidelissime sperat, non absurde
dici etiam nunc beatus potest, spe illa potius
quam re ista. Res ista vero sine spe illa beatitudo 10
falsa et magna miseria est; non enim veris animi
bonis utitur, quoniam non est vera sapientia,
quae intentionem suam in his, quae prudenter
discernit, gerit fortiter, cohibet temperanter juste-
que distribuit, non in illum dirigit finem, ubi erit 15
Deus omnia in omnibus, aeternitate certa et pace
perfecta.

CAPUT XXV.

**Quod non possint ibi verae esse virtutes, ubi
non est vera religio.** 20

Quamlibet enim videatur animus corpori et ratio
vitiis laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio
ipsa non servit, sicut sibi esse serviendum ipse
Deus praecepit, nullo modo corpori vitiisque recte
imperat. Nam qualis corporis atque vitiorum po- 25
test esse mens domina veri Dei nescia nec ejus
imperio subjugata, sed vitiosissimis daemonibus
corrumpentibus prostituta? Proinde virtutes, quas

habere sibi videtur, per quas imperat corpori et
vitiis, ad quodlibet adipiscendum vel tenendum
rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae vitia sunt
potius quam virtutes. Nam licet a quibusdam tunc
5 verae atque honestae putentur esse virtutes, cum
referentur ad se ipsas nec propter aliud, expe-
tuntur : etiam tunc inflatae ac superbae sunt, et
ideo non virtutes, sed vitia judicanda sunt. Sicut
non est a carne sed super carnem quod carnem
10 facit vivere : sic non est ab homine, sed super
hominem, quod hominem facit beate vivere ; nec
solum hominem, sed etiam quamlibet potestatem
virtutemque caelestem.

CAPUT XXVII.

15 **De pace servientium Deo, cujus perfecta
tranquillitas in hac temporali vita non potest
apprehendi.**

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo
per fidem et in aeternum erit cum illo per spe-
20 ciem. Sed hic sive illa communis sive nostra pro-
pria talis est pax, ut solacium miseriae sit potius
quam beatitudinis gaudium. Ipsa quoque nostra
justitia, quamvis vera sit propter verum honi-
finem, ad quem refertur, tamen tanta est in hac
25 vita, ut potius remissione peccatorum constet
quam perfectione virtutum. Testis est oratio to-
tius civitatis Dei, quae peregrinatur in terris. Per
omnia quippe membra sua clamat ad Deum :

Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Nec pro eis est efficax haec oratio, quorum fides sine operibus mortua est; sed pro eis, quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim Deo quidem subdita, in hac 5
tamen condicione mortali et corpore corruptibili, quod aggravat animam, non perfecte vitiis imperat ratio, ideo necessaria est justis talis oratio. Nam perfecto quamquam imperatur, nequaquam sine conflictu vitiis imperatur; et utique sub- 10
repat aliquid in hoc loco infirmitatis etiam bene confligenti sive hostibus talibus victis subditisque dominanti, unde si non facili operatione, certe labili locutione aut volatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu vitiis imperatur, plena pax non est, 15
quia et illa, quae resistunt, periculoso debellantur proelio, et illa quae victa sunt nondum securo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo tentationibus, de quibus omnibus in divinis eloquiis breviter dictum est: *Num-* 20
quid non tentatio est vila humana super terram? quis ita vivere se praesumat, ut dicere Deo: *Dimitte nobis debita nostra* necesse non habeat nisi homo elatus? nec vero magnus, sed inflatus ac tumidus, cui per justitiam resistit, qui gratiam largitur 25
humilibus. Propter quod scriptum est: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hic itaque in unoquoque justitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem vitiis etiam repugnatibus imperet, vel subigendo vel 30

resistendo, atque ut ab ipso Deo petatur et me-
 ritorum gratia et venia delictorum ac de acceptis
 bonis gratiarum actio persolvatur. In illa vero
 pace finali, quo referendā et cujus adipiscendae
 5 causa habenda est ista justitia, quoniam sanata
 immortalitate atque incorruptione natura vitia non
 habebit nec unicuique nostrum vel ab alio, vel a
 se ipso quippiam repugnabit, non opus erit ut
 ratio vitiis, quae nulla erunt, imperet; sed im-
 10 perabit Deus homini, animus corpori, tantaque
 ibi erit oboediendi suavitas et facilitas, quanta
 vivendi regnandique felicitas. Et hoc illic in om-
 nibus atque in singulis aeternum erit aeternum-
 que esse certum erit, et ideo pax beatitudinis hujus
 15 vel beatitudo pacis hujus summum bonum erit.

CAPUT XXVIII.

In quem finem venturus sit exitus impiorum.

20 Eorum autem, qui non pertinent ad istam ci-
 vitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna,
 quae mors etiam secunda dicitur, quia nec anima
 ibi vivere dicenda est, quae a vita Dei alienata
 erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subja-
 25 cebit; ac per hoc ideo durior ista secunda mors
 erit, quia finire morte non poterit. Sed quoniam
 sicut miseria beatitudini et mors vitae, ita bellum
 paci videtur esse contrarium: merito quaeritur,
 sicut pax in bonorum finibus praedicata est atque
 30 laudata, quod vel quale bellum e contrario in fi-

nibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc quaerit, attendat quid in bello noxium perniciosumque sit, et videbit nihil aliud quam rerum esse inter se adversitatem atque conflictum. Quod igitur bellum gravius et amarius cogitari potest, 5 quam ubi voluntas sic adversa est passioni et passio voluntati, ut nullius earum victoria tales inimicitiae finiantur, et ubi sic confligit cum ipsa natura corporis vis doloris, ut neutrum alteri cedat? Hic enim quando contingit iste conflictus, aut dolor 10 vincit et sensum mors adimit, aut natura vincit et dolorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet ut affligat, et natura perdurat ut sentiat; quia utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad hos autem fines bonorum et malorum, illos 15 expetendos, istos cavendos, quoniam per iudicium transibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc iudicio, quantum Deus donaverit, in consequenti volumine disputabo.

LIBER XX.

20

CAPUT II.

De varietate rerum humanarum, cui non potest dici deesse iudicium Dei, quamvis nequeat vestigari.

Nunc autem et mala aequo animo ferre discimus, 25 quae patiuntur et boni, et bona non magnipendere, quae adipiscuntur et mali; ac per hoc etiam in his rebus, in quibus non apparet divina

justitia, salutaris est divina doctrina. Nescimus enim quo judicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille sit dives; iste gaudeat, quem pro suis perditis moribus cruciari debuisse maeroribus arbitramur, contristetur ille, quem vita laudabilis gaudere debuisse persuadet; exeat de judicio non solum inultus, verum etiam damnatus innocens, aut iniquitate judicis pressus aut falsis obrutus testimoniis, e contrario scelestus adversarius ejus non solum impunitus, verum etiam vindicatus insultet; impius optime valeat, pius languore tabescat; latrocinentur sanissimi juvenes, et qui nec verbo quemquam laedere poterunt, diversa morborum atrocitate affligantur infantes; utilis rebus humanis immatura morte rapiatur, et qui videtur nec nasci debuisse diutissime insuper vivat; plenus criminibus sublimetur honoribus, et hominem sine querella tenebrae ignobilitatis abscondat, et cetera hujus modi, quae quis colligit, quis enumerat? Quae si haberent in ipsa velut absurditate constantiam, ut in hac vita, in qua *homo, sicut sacer psalmus eloquitur, vanitati similis factus est et dies ejus velut umbra praetereunt*, non nisi mali adipiscerentur transitoria bona ista atque terrena, nec nisi bona talia paterentur mala: posset hoc referri ad judicium justum Dei sive etiam benignum, ut, qui non erant assecuturi bona aeterna, quae faciunt beatos, temporalibus vel deciperentur pro malitia sua vel pro Dei misericordia consolarentur bonis,

et qui non erant passuri aeterna tormenta, temporalibus vel pro suis quibuscumque et quantu-
liscumque peccatis affligerentur vel propter im-
plendas virtutes exercebantur malis. Nunc vero,
quando non solum in malo sunt boni et in bono 5
mali, quod videtur injustum, verum etiam ple-
rumque et malis mala eveniunt et bonis bona pro-
veniunt: magis inscrutabilia fiunt iudicia Dei et
investigabiles viae ejus. Quamvis ergo nesciamus
quo iudicio Deus ista vel faciat vel fieri sinat, 10
apud quem summa virtus est et summa sapien-
tia, summa justitia, nulla infirmitas, nulla teme-
ritas, nulla iniquitas: salubriter tamen discimus
non magnipendere seu bona seu mala, quae vide-
mus esse bonis malisque communia; et illa bona 15
quaerere, quae bonorum, atque illa mala maxime
fugere, quae propria sunt malorum. Cum vero
ad illud Dei iudicium venerimus, cujus tempus
jam proprie dies iudicii et aliquando dies Domini
nuncupatur; non solum quaecumque tunc iudica- 20
buntur, verum etiam quaecumque ab initio iudi-
cata et quaecumque usque ad illud tempus adhuc
iudicanda sunt, apparebunt esse justissima. Ubi
hoc quoque manifestabitur, quam justo iudicio
Dei fiat, ut nunc tam multa ac paene omnia iusta 25
iudicia Dei lateant sensus mentesque mortalium,
cum tamen in hac re piorum fidem non lateat,
justum esse quod latet.

LIBER XXI.

CAPUT IV.

**De naturalibus exemplis, quorum
consideratio doceat posse inter cruciatus viventia
5 corpora permanere.**

Quapropter si, ut scripserunt qui naturas animalium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus vivit et quidam notissimi Siciliae montes, qui tanta temporis diuturnitate ac vetustate usque
10 nunc ac deinceps flammis aestuant atque integri perseverant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet, absumi et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse etiam mori: quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus
15 non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio punitorum et in igne animam non amittant et sine detrimento ardeant et sine interitu doleant? Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam
20 miras et varias tot rebus indidit, quas videmus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pavonis mortui ne putesceret? Quod cum auditu incredibile videretur, evenit ut apud Carthaginem
25 nobis cocta apponeretur haec avis, de cujus pectore pulparum, quantum visum est, decerptum servari jussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia caro quaecumque cocta pute-

sceret, prolatum atque oblatum nihilo nostrum
offendit olfactum. Itemque repositum post dies
amplius quam triginta idem quod erat inventum
est, idemque post annum, nisi quod aliquantum
corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis 5
paleae dedit vel tam frigidam vim, ut obrutas
nives servet, vel tam fervidam, ut poma imma-
tura maturet?

De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque
adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus; et paene 10
omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus
decolorat atque ex pruna fulgida carbonem tae-
terimmum reddit? Neque id quasi regulariter
definitum est; nam e contrario lapides igne can-
dente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamvis 15
magis ille rubeat, illi albicent, congruit tamen
luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum
itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat,
contrarios habet non in contrariis rebus effectus.
Etsi enim lapides et ligna diversa sunt, contraria 20
tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum
in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus
illos clarificans, haec offuscans, cum in illis defi-
ceret, nisi in istis viveret. Quid, in carbonibus
nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu 25
levissimo frangantur, pressu facillimo conterantur,
et tanta firmitas, ut nullo umore corrumpantur,
nulla aetate vincantur, usque adeo ut eos sub-
sternere soleant, qui limites figunt, ad convin-
cendum litigatorem, quisquis post quantalibet 30

tempora exstiterit fixumque lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi ligna putescerent, tamdiu durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis
5 effecit?

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo jam satis diximus, quod igne candicat, quo alia taetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque jam gleba tangen-
10 tibus frigida tam latenter servat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed compertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod eam vivam calcem loquimur velut ipse ignis latens anima sit invisibilis visibi-
15 lis corporis. Jam vero quam mirum est, quod, cum exstinguitur, tunc accenditur! Ut enim occulto igne careat, aquae infunditur aquave perfunditur, et cum ante sit frigida, inde fervescit, unde ferventia cuncta frigescent. Velut expirante
20 ergo illa gleba discendes ignis, qui latebat, apparet, ac deinde tamquam morte sic frigida est, ut adjecta unda non sit arsura et quam calcem vocabamus vivam, vocemus extinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse videatur? et ta-
25 men additur. Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla ejus perfusione vel infusione fervescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide legeremus sive audiremus et in nostrum experimentum venire non
30 posset, profecto aut mendacium putaremus aut

certe granditer miraremur. Quarum vero rerum ante nostros oculos cotidiana documenta versantur, non genere minus mirabili, sed ipsa assiduitate vilescunt, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla 5 mirari, quae ad nos potuerunt miranda perducì.

Adamantem lapidem multi apud nos habent et maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia vi ulla perhibetur praeter hircino sanguine vinci. Sed qui eum ha- 10 bent atque noverunt, numquid ita mirantur ut hi, quibus primum potentia ejus ostenditur? Quibus autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed assi- 15 duitas experiendi paulatim subtrahit admirationis incitamentum. Magnetem lapidem novimus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum vidi vehementer inhorui. Quippe cernebam a lapide ferreum anulum raptum atque suspensum; deinde 20 tamquam ferro, quod rapuerat, vim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri admotus est eundemque suspendit, atque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; 25 jamque sibi per mutua circulis nexis non implicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhaerentium quasi catena pependerat anulorum. Quis istam virtutem lapidis non stuperet, quae illi non solum inerat, verum etiam per tot suspensa transibat et 30

invisibilibus ea vinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Severo Milevitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque vidisse narravit, quem ad modum Batharnarius quondam comes Africae, cum apud eum convivaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argento ferrumque super argentum posuerit; deinde sicut subter movebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper movebatur, atque argento medio nihilque patiente concitissimo cursu ac recursu infra lapis ab homine, supra ferrum rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse conspexi, dixi quod ab illo audivi, cui tamquam ipse viderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando juxta eum ponitur adamans non rapit ferrum, et si jam rapuerat, ut ei appropinquaverit, mox remittit. India mittit hos lapides; sed si eos nos cognitos jam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus veniunt, si eos facillimos habent, sic forsitan habent, ut nos calcem, quam miro modo aqua fervescentem, qua solet ignis extinguī, et oleo non fervescentem, quo solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

CAPUT VII.

**Quod in rebus miris summa credendi ratio sit
omnipotentia Creatoris.**

Cur itaque facere non possit Deus, ut et resur-
gant corpora mortuorum et igne aeterno crucientur 5
corpora damnatorum, qui fecit mundum in caelo,
in terra, in aere, in aquis innumerabilibus mira-
culis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est
procul dubio majus et excellentius etiam mundus
ipse miraculum? Sed isti, cum quibus vel contra 10
quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo
factus est mundus, et deos ab illo factos, per
quos ab illo administratur mundus, et miraculo-
rum effectrice; sive spontaneorum sive cultu et
ritu quolibet imperatorum sive etiam magicorum 15
mundanas vel non negant vel insuper et praedi-
cant potestates, quando eis rerum vim mirabilem
proponimus aliarum, quae nec animalia sunt ratio-
nalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea,
quorum pauca commemoravimus, respondere as- 20
solent: «Vis est ista naturae, natura eorum sic
se habet, propriarum sunt istae efficaciae natu-
rarum». Tota itaque ratio est, cur Agrigentinum
salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia
haec est natura ejus. At hoc esse potius contra 25
naturam videtur, quae non igni, sed aquae dedit
salem solvere, torrere autem igni, non aquae. Sed
ista, inquiunt, salis hujus naturalis est vis, ut his

contraria patiatur. Haec igitur ratio redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una vena friget diebus, noctibus fervet, vi utraque molesta tangentibus; haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus
5 frigidus et facem sicut alii fontes exstinguat accensam, dissimiliter tamen atque mirabiliter idem ipse accendit exstinctam; haec et de lapide asbesto, qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto tamen sic ardet alieno, ut non possit exstingui;
10 haec de ceteris, quae piget retexere, quibus licet vis insolita contra naturam inesse videatur, alia tamen de illis non redditur ratio, nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Brevis sane ista est ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum
15 Deus auctor sit naturarum omnium, cur nolunt fortiolem nos reddere rationem, quando aliquid velut impossibile nolunt credere eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse voluntatem omnipotentis Dei? qui certe non
20 ob aliud vocatur omnipotens, nisi quoniam quicquid vult potest, qui potuit creare tam multa, quae nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dicerentur testibus, profecto impossibilia putarentur non solum quae ignotissima apud nos, verum etiam
25 quae notissima posui. Illa enim quae apud nos praeter eos, quorum de his libros legimus, non habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non sunt divinitus docti atque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione
30 non credere.

Nam nec ego volo temere credi cuncta quae
posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam
nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, ex-
ceptis his, quae vel ipse sum expertus et cuius
facile est experiri; sicut de calce, quod fervet in 5
aqua, in oleo frigida est, de magnete lapide quod
nescio qua sorbitione insensibili stipulam non mo-
veat et ferrum rapiat; de carne non putrescente
pavonis, cum putuerit et Platonis; de palea sic
frigente, ut fluescere nivem non sinat, sic calente 10
ut maturescere poma compellat; de igne fulgido,
quod secundum suum fulgorem lapides coquendo
candificet et contra eundem suum fulgorem urendo
plurima offuscet. Tale est quod et nigrae maculae
offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae 15
lineae de candido imprimuntur argento, de carbo-
nibus etiam, quod accedente igne sic vertantur
in contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fra-
giles de duris, imputribiles de putribilibus fiant.
Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum 20
omnibus novi, et alia plurima, quae huic libro in-
serere longum fuit. De his autem, quae posui non
experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces
exstinguuntur ardentes et accenduntur extinctae,
et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi 25
maturis, intrinsecus fumis, nec testes aliquos ido-
neos, a quibus utrum vera essent audirem, potui
reperire. Et illum quidem fontem non inveni qui
in Epiro vidisse se dicerent, sed qui in Gallia si-
milem nossent non longe a Gratianopoli civitate. 30

De fructibus autem arborum Sodomitarum non tantum litterae fide dignae indicant, verum etiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera vero sic habeo, ut neque ne-
5 ganda neque affirmanda decreverim; sed ideo etiam ipsa posui, quoniam apud eorum, contra quos agimus, historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla reddita ratione in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis cre-
10 dere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec reddita ratione dignantur. Nam quae melior et validior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere
15 perhibetur et facturum dicitur, quae praenuntiasset ibi legitur, ubi alia multa praenuntiavit, quae fecisse monstratur? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae impossibilia putantur, qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus in-
20 credibilia crederentur.

LIBER XXII.

CAPUT II.

De aeterna Dei et incommutabili voluntate.

Multa enim fiunt quidem a malis contra vo-
25 luntatem Dei; sed tantae est ille sapientiae tantaeque virtutis, ut in eos exitus sive fines, quos bonos et justos ipse praescivit, tendant

omnia quae voluntati ejus videntur adversa. Ac per hoc cum Deus mutare dicitur voluntatem, ut quibus lenis erat, verbi gratia, reddatur iratus, illi potius quam ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in his quae patiuntur inveniunt; 5 sicut mutatur sol oculis sauciatis et asper quodam modo ex miti et ex delectabili molestus efficitur, cum ipse apud se ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam voluntas Dei, quam facit in cordibus oboedientium mandatis ejus, de qua dicit apo- 10 stolus: *Deus est enim, qui operatur in vobis et velle*, sicut justitia Dei non solum qua ipse justus est dicitur, sed illa etiam quam in homine, qui ab illo justificatur, facit. Sic et lex ejus vocatur, quae potius est hominum, sed ab ipso data; 15 nam utique homines erant, quibus ait Iesus: *In lege vestra scriptum est*, cum alio loco legamus: *Lex Dei ejus in corde ejus*. Secundum hanc voluntatem, quam Deus operatur in hominibus, etiam velle dicitur quod non ipse vult, sed suos id vo- 20 lentes facit; sicut dicitur cognovisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo: *Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo*, fas est ut credamus, quod eos tunc congnoverit Deus praecognitos 25 ante constitutionem mundi; sed tunc cognovisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis jam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo voluntatem, qua Deum velle dicimus quod alios 30

efficit velle, a quibus futura nesciuntur, multa vult nec facit.

Multa enim volunt fieri sancti ejus ab illo inspirata sancta voluntate, nec fiunt, sicut orant
5 pro quibusdam pie sancteque, et quod orant non facit, cum ipse in eis hanc orandi voluntatem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum volunt et orant sancti, ut quisque sit salvus, possumus illo modo locutionis di-
10 cere: «Vult Deus et non facit»; ut ipsum dicamus velle, qui ut velint isti facit. Secundum illam vero voluntatem suam, quae cum ejus praescientia sempiterna est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque voluit non solum praeterita vel praesentia, sed etiam futura jam fecit.
15 Verum antequam veniat tempus, quo voluit ut fieret, quod ante tempora universa praescivit atque disposuit, dicimus: «Fiet quando Deus voluerit»; si autem non solum tempus quo futurum
20 est, verum etiam utrum futurum sit ignoramus, dicimus: «Fiet, si Deus voluerit»; non quia Deus novam voluntatem, quam non habuit, tunc habebit, sed quia id, quod ex aeternitate in ejus immutabili praeparatum est voluntate, tunc erit.

CAPUT III.

De promissione aeternae beatitudinis sanctorum et perpetuis suppliciis impiorum.

Quapropter, ut cetera tam multa praeteream, sicut nunc in Christo videmus impleri quod pro- 5
misit Abrahae dicens: *In semine tuo benedicentur omnes gentes*: ita quod eidem semini ejus promisit implebitur, ubi ait per prophetam: *Resurgent qui erant in monumentis*, et quod ait: *Erit caelum novum et terra nova*, et non erunt memores 10
priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed laetiliam ex exultationem invenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetiliam; et exultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo, et ultra non audietur in illa vox fletus; et 15
per alium prophetam: *In tempore illo salvabitur populus tuus omnis qui inventus fuerit scriptus in libro*, et multi dormientium in terrae pulvere (sive, ut quidam interpretati sunt, *aggere*) exsurgent, *hi in vitam aeternam et hi in opprobrium et in 20*
confusionem aeternam; et alio loco per eundem prophetam: *Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum*; et paulo post: *Regnum*, inquit, *ejus regnum sempiternum*; et alia quae ad hoc per- 25
tinentia in libro vicesimo posui, sive quae non posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, venient et haec, sicut ista venerunt, quae in-

creduli non putabant esse ventura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque ventura esse praedixit, quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

CAPUT. XXII.

De miseriis ac malis, quibus humanum genus merito primae praevaricationis obnoxium est et a quibus nemo nisi per Christi gratiam liberatur.

10 Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa vita, si vita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda quaedam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error
15 existit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu suscipit, ut homo ab illo liberari sine labore, dolore, timore non possit? Quid amor ipse tot rerum vanarum atque noxiarum et ex hoc mordaces curae, perturbationes, maerores, formidines,
20 insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidiae, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, furtum, rapina, perfidia, superbia, ambitio, invidentia, homicidia, parricidia, crudelitas, saevitia, nequitia, luxuria, petulantia, sacrilegia, haereses,
25 blasphemiae, perjuria, oppressiones innocentium, calumniae, circumventiones, praevaricationes, falsa testimonia, iniqua iudicia, violentiae, latrocinia et quicquid talium malorum in mentem non venit

et tamen de vita ista hominum non recedit? Verum haec hominum sunt malorum, ab illa tamen erroris et perversi amoris radice venientia cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum quanta ignorantia veritatis, quae jam in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia vanae cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo veniat in hanc vitam, ita ut, si dimittatur vivere ut velit et facere quicquid velit, in haec facinora et flagitia, quae commemoravi et quae commemorare non potui, vel cuncta vel multa perveniat? 5 10

Sed divina gubernatione non omni modo deserente damnatos et Deo non continente in ira sua miserationes suas in ipsi sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra istas, cum quibus nascimur, tenebras vigilant et contra hos impetus opponuntur, plenae tamen etiam ipsae laborum et dolorum. Quid enim sibi volunt multimodae formidines, quae cohibendis parvulorum vanitatibus arribentur? Quid paedagogi, quid magistri, quid ferulae, quid lora, quid virgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera esse tundenda, ne crescat indomitus domarique jam durus aut vix possit aut fortasse nec possit? Quid agitur his poenis omnibus, nisi ut debelletur imperitia et prava cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum venimus? Quid est enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliviscimur; cum labore discimus, sine labore nescimus; cum labore strenui, 20 25 30

sine labore inertes sumus? Nonne hinc apparet, in quid velut pondere suo quam proclivis et prona sit vitiosa natura et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat? Desidia, segnitia, pigritia, 5 neglegentia vitia sunt utique quibus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci non potest quod majores volunt, qui vix aliquid utiliter volunt, quot et quantis poenis genus agitur 10 tetur humanum, quae non ad malitiam nequitiamque iniquorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque communem, quis ullo sermone digerit? quis ulla cogitatione comprehendit? Quantum est metus, quanta calamitas ob orbitatibus 15 atque luctu, a damnis et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis hominum, a suspicionibus falsis, ab omnibus violentis facinoribus et sceleribus alienis! quando quidem ab eis et depredatio, et captivitas, et vincula, et carceres, 20 et exsilia, et cruciatus, et amputatio membrorum, et privatio sensuum, et alia multa horrenda saepe contingunt. Quid? ab innumeris casibus quae forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigoribus, tempestatibus, imbribus, alluvionibus, 25 coruscatione tonitru, grandine, fulmine, motibus hiatibusque terrarum; oppressionibus ruinarum, ab offensionibus et pavore vel etiam malitia jumentorum, a tot venenis fruticum, aquarum, aurarum, bestiarum, a ferarum vel tantummodo 30 molestis vel etiam mortiferis morsibus, a rabie

quae contingit ex rabido cane, ut etiam blanda
et amica suo domino bestia nonnumquam vehe-
mentius et animarius quam leones draconesque
metuatur faciatque hominem, quem forte atta-
minaverit, contagione pestifera ita rabiosum, ut 5
a parentibus, conjuge, filiis pejus omni bestia
formidetur ! Quae mala patiuntur navingates ! quae
terrena itinera gradientes ! Quis ambulat ubi-
cumque non inopinatis subjacens casibus ? De
foro quidam rediens domum sanis pedibus suis 10
cecidit, pedem fregit et ex illo vulnere finivit
hanc vitam. Quid videtur sedente securius ? De
sella, in qua sedebat, cecidit Heli sacerdos et
mortuus est. Agricolae, immo vero omnes ho-
mines, quot et quantos a caelo et terra vel a 15
perniciosus animalibus casus metuunt agrorum
fructibus ! Solent tamen de frumentis tandem
collectis et reconditis esse securi. Sed quibusdam,
quod novimus, proventum optimum frumentorum
fluvius improvisus fugientibus hominibus de hor- 20
reis ejecit atque abstulit. Contra milleformes
daemonum incursus quis innocentia sua fidit ?
quando quidem, ne quis fideret, etiam parvulos
baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, ali-
quando sic vexant, ut in eis maxime Deo ista 25
sinente monstretur hujus vitae flenda calamitas
et alterius desideranda felicitas. Jam vero de
ipso corpore tot existunt morborum mala, ut
nec libris medicorum cuncta comprehensa sint ;
in quorum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa 30

adjumenta et medicamenta tormenta sunt, ut homines a poenarum exitio poenali eruantur auxilio.

Ipse postremo somnus, qui proprie quietis nomen accepit, quis verbis explicet, saepe somnorum visis quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum rerum, terroribus, quas ita exhibet et quodam modo exprimit, ut a veris eas discernere nequeamus, animam miseram sensusque perturbet? Qua falsitate visorum etiam vigilantes in quibusdam morbis et venenis miserabilius agitantur; quamvis multimoda varietate fallaciae homines etiam sanos maligni daemones nonnumquam decipiant talibus visis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere non potuerint, sensus tamen eorum solo appetitu qualitercumque persuadendae falsitatis illudant.

Ab hujus tam miserae quasi quibusdam inferis vitae non liberat nisi gratia Salvatoris Christi, Dei ac Domini nostri (hoc enim nomen est ipse Jesus; interpretatur quippe Salvator), maxime ne post hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non vita, sed mors. Nam in ista quamvis sint per sancta et sanctos curationum magna solacia, tamen ideo non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc religio quaeratur, quae propter aliam magis vitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores quosque in his malis adjuvat gratia, ut quanto fidiore, tanto fortiore corde tolerantur.

Ad quam rem etiam philosophiam prodesse dicunt docti hujus saeculi, quam dii quibusdam paucis, ait Tullius, veram dederunt; nec hominibus, inquit, ab his aut datum est donum majus aut potuit ullum dari. Usque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo compulsi sunt in habenda non quacumque, sed vera philosophia divinam gratiam confiteri. Porro si paucis divinitus datum est verae philosophiae contra miseras hujus vitae unicum auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnatum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum divinum majus est donum, sic a nullo Deo dari credendum est, nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse maiorem.

CAPUT XXIII.

De his, quae praeter illa mala, quae bonis malisque communia sunt, ad iustorum laborem specialiter pertinent.

Praeter haec autem mala hujus vitae bonis malisque communia habent in ea etiam proprias quosdam labores suos, quibus adversus vitia militant et in talium proeliorum tentationibus periculisque versantur. Aliquando enim concitatus, aliquando remissius, non tamen desinit caro concupiscere adversus spiritum et spiritus adversus carnem, ut non ea quae volumus faciamus, omnem malam concupiscentiam consumendo, sed eam

nobis, quantum divinitus adjuti possumus, non ei
consentiendo subdamus, vigiliis continuis excuban-
tes, ne opinio veri similis fallat, ne decipiat sermo
versutus, ne se tenebrae alicujus erroris offun-
5 dant, ne quod bonum est malum aut quod malum
est bonum esse credatur; ne ab his quae agenda
sunt metus revocet, ne in ea quae agenda
non sunt cupido praecipitet, ne super iracundiam
sol occidat, ne inimicitiae provocent ad retribu-
10 tionem. mali pro malo, ne absorbeat inhonesta
vel immoderata tristitia, ne impertiendorum bene-
ficiorum ingerat mens ingrata torporem, ne ma-
ledicis rumoribus bona conscientia fatigetur, ne
temeraria de alio suspicio nos nostra decipiat, ne
15 aliena de nobis falsa nos frangat, ne regnet pec-
catum in nostro mortali corpore ad oboedien-
dum desiderijs ejus, ne membra nostra exhi-
beantur iniquitatis arma peccato, ne oculus se-
quatur concupiscentiam, ne vindicandi cupiditas
20 vincat, ne in eo quod male delectat vel visio vel
cogitatio remoretur, ne improbum aut indecens
verbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet
etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculo-
rumque plenissimo vel de viribus nostris speretur
25 facienda victoria, vel viribus nostris facta tribua-
tur, sed ejus gratiae, de quo ait apostolus : *Gra-
tias autem Deo, qui dat nobis victoriam per Do-
minum nostrum Iesum Christum*; qui et alio loco:
In his, inquit, omnibus supervincimus per eum qui
30 *dilexit nos*: sciamus tamen, quantalibet virtute

proeliandi vitiis repugnemus vel etiam vitia superemus et subjugemus, quamdiu sumus in hoc corpore, nobis deesse non posse unde dicamus Deo: *Dimitte nobis debita nostra*. In illo autem regno, ubi semper cum corporibus immortalibus 5
erimus, nec proelia nobis erunt ulla nec debita; quae nusquam et numquam essent, si natura nostra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclitamur et de quo nos victoria novissima cupimus 10
liberari, ad vitae hujus mala pertinet, quam tot tantorumque testimonio malorum probamus esse damnatum.

CAPUT XXX.

De aeterna felicitate civitatis Dei sabbatoque 15 perpetuo.

Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum latebit bonum, vacabitur Dei laudibus, qui erit omnia in omnibus! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia cessabitur neque 20
ulla indigentia laborabitur, nescio.

Admoneor etiam sancto cantico, ubi lego vel audio: *Beati, qui habitant in domo tua, in saecula saeculorum laudabunt te*. Omnia membra et viscera incorruptibilis corporis, quae nunc videmus 25
per usus necessitatis varios distributa, quoniam nunc non erit ipsa necessitas, sed plena, certa, segura, sempiterna felicitas, proficient in laudibus

1 Dei. Omnes quippe illi, de quibus jam sum lo-
 cutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis nu-
 meri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per
 corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus,
 5 quae ibi magnae atque mirabiles videbuntur, ra-
 tionales mentes in tanti artificis laudem rationa-
 bilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui
 motus illic talium corporum sint futuri, temere
 definire non audeo, quod excogitare non valeo:
 10 tamen et motus et status, sicut ipsa species, de-
 cens erit, ubi quicumque erit, quod non decebit
 non erit. Certe ubi volet spiritus, ibi erit pro-
 tinus corpus: nec volet aliquid spiritus, quod nec
 spiritum posset decere nec corpus. Vera ibi
 15 gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam
 nec adulatione laudabitur; verus honor, qui nulli
 negabitur digno, nulli deferetur indigno; sed nec
 ad eum ambiat ullus indignus, ubi nullus per-
 mittetur esse nisi dignus; vera pax, ubi nihil
 20 adversi nec a se ipso, nec ab aliquo quisque pa-
 tietur. Praemium virtutis erit ipse, qui virtutem
 dedit eique se ipsum, quo melius et majus nihil
 possit esse, promisit. Quid est enim aliud quod
 per prophetam dixit: *Ero illorum Deus, et ipsi*
 25 *erunt mihi plebs*, nisi: «Ego ero unde satientur,
 ego ero quaecumque ab hominibus honeste desi-
 derantur, et vita et salus et victus et copia et
 gloria et honor et pax et omnia bona»? Sic
 enim et illud recte intellegitur, quod ait apo-
 30 stolus: *Ut sit Deus omnia in omnibus*. Ipse finis

erit desideriorum nostrorum, qui sine fine videbitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione laudabitur. Hoc munus, hic affectus, hic actus profecto erit omnibus, sicut ipsa vita aeterna, communis.

5

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum atque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere? Quod tamen futuri sint, non est ambigendum. Atque id etiam beata illa civitas magnum in se bonum videbit, quod nulli superiori ullus inferior invidet, sicut nunc non invident archangelis angeli ceteri; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit, quamvis sit pacatissimae concordiae vinculo ei qui accepit obstrictus, quam nec in corpore vult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius carnis pacata compago. Sic itaque habebit donum alius alio minus, ut hoc quoque donum habeat, ne velit amplius.

15
20

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabilem liberatum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primum creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare; hoc autem novissimum eo potentius erit, quo peccare non poterit; verum hoc quoque Dei munere, non suae possibilitate naturae. Aliud est enim esse

25
30

Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccare non potest : particeps vero Dei ab illo accepit, ut peccare non possit. Servandi autem gradus erant divini muneris, ut primum daretur liberum arbitrium, quo non peccare homo posset, novissimum quo peccare non posset, atque illud ad comparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium pertineret. Sed quia peccavit ista natura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur, ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima immortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, novissima erit non posse mori : ita primum liberum arbitrium posse non peccare, novissimum non posse peccare. Sic enim erit inamissibilis voluntas pietatis et aequitatis, quo modo est felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, voluntatem vero felicitatis nec perdita felicitate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quoniam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est?

Erit ergo illius civitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis voluntas libera, ab omni malo liberata et inpleta omni bono, fruens, in-
deficienter aeternorum jucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum; nec ideo tamen suae liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata: quantum ergo attinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum; quantum autem ad experientis sensum,

prorsus immemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte sciuntur, omnes fere corporis morbos novit: sicut autem corpore sentiuntur, plurimos nescit, quos ipse non passus est. Ut ergo scientiae malorum duae sunt: una, qua potentiam 5 mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inhaerent (aliter quippe sciuntur vitia omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam vitam): ita et obliviones malorum duae sunt. Aliter ea namque obliviscitur eruditus et doctus, 10 aliter expertus et passus; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria careat. Secundum hanc oblivionem, quam posteriore loco posui, non erunt memores sancti praeteritorum malorum; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur 15 de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non solum sua praeterita, sed etiam damnatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nescituri sunt, quo modo, sicut ait psalmus, *mi-* 20 *sericordias Domini in aeternum cantabunt?* Quo cantico in gloriam gratiae Christi, cujus sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi jucundius civitati. Ibi perficietur: *Vacate et videte quoniam ego sum Deus*; quod erit vere maximum sabba- 25 tum non habens vesperam, quod commendavit Dominus in primis operibus mundi, ubi legitur: *Et requievit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit et benedixit Deus diem septimum et sanctificavit eum, quia in eo requievit ab omnibus* 30

operibus suis, quae inchoavit Deus facere. Dies enim septimus etiam nos-ipsi erimus, quando ejus fuerimus benedictione et sanctificatione pleni atque refecti. Ibi vacantes videbimus quoniam ipse
5 est Deus; quod nobis ipsi esse volumus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore: *Eritis sicut dii* et recedentes a vero Deo, quo faciente dii essemus ejus participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira
10 ejus defecimus? A quo refecti et gratia majore perfecti vacabimus in aeternum, videntes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse,
15 quam nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum adipiscendum imputantur; quia si nobis ea tribuerimus, servilia erunt, cum de sabbato dicatur: *Omne opus servile non facietis*; propter quod et per Ezechielem prophetam dicitur: *Et sabbata*
20 *mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut scirent quia ego Dominus qui sanctifico eos.* Hoc perfecte tunc sciemus, quando perfecte vacabimus, et perfecte videbimus quia ipse est Deus.

Ipse etiam numerus aetatum, veluti dierum, si
25 secundum eos articulos temporis computetur, qui scripturis videntur expressi, iste sabbatismus evidentius apparebit, quoniam septimus invenitur; ut prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluvium, secunda inde usque ad Abra-
30 ham, non aequalitate temporum, sed numero ge-

nerationum; denās quippe habere reperiuntur.
Hinc jam, sicut Matthaeus evangelista determinat, tres aetates usque ad Christi subsequuntur adventum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur: ab Abraham usque ad David una, altera inde usque ad transmigrationem in Babyloniam, tertia inde usque ad Christi carnalem nativitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda propter id quod dictum est: *Non est vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.* Post hanc tamquam in die septimo requiescet Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus singulis nunc diligenter longum est disputare; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cujus finis non erit vespera, sed dominicus dies velut octavus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, verum etiam corporis requiem praefigurans. Ibi vacabimus et videbimus, videbimus et amabimus, amabimus et laudabimus. Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi pervenire ad regnum, cujus nullus est finis?

Videor mihi debitum ingentis hujus operis, adjuvante Domino, reddidisse. Quibus parum vel quibus nimium est, mihi ignoscant; quibus autem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratia congratulantes agant, Amen.

NOTE EXPLICATIVE

CARTEA I.

PREFAȚĂ

rând.

6. *ex fide vivens*. Habacuc II, 4
7. *per patientiam*. Substantiv cu prepozițiune în loc de adverbul corespondent = *patienter*. Această înlocuire este proprie scriitorilor din Africa.
8. *quoadusque... in iudicium*. Pentru a se înțelege mai bine aceste cuvinte trebuie să amintim aci următorul pasagiu din Augustinus (De Trinitate, Cartea III, cap. 15): quoadusque iustitia... convertatur in iudicium, hoc est *iudicandi accipiat potestatem*. — *Quoadusque* = quoad, din limba latină clasică.
13. *Marcellinus* fusese trimis de împăratul Honorius în Africa pentru a liniști turburările cauzate de Donatiști (410 d. Chr.). Acolo însă a căzut victima intrigilor urzite mai ales de colegul său Marius. Marcellinus este omorât în anul 415 după Chr..
2. *Deus superbis*..... Vezi și Epistola Iacobi 4, 6: Deus superbis obstitit, submissis autem dat gratiam. Precum și: Ep. I Petri 5, 6.
6. Vergilius, *Aeneis*, VI, v. 853.

CAP. I.

21. *ferrum hostile*. Se face aluziune la devastarea Romei de către Alaric în anul 410 d. Chr..
25. *Testantur hoc*... Orosius (vezi pag. 10 din introducere) în c. VII, cap. 39 zice: Alaricum, capta urbe,

Pag. rând.

- praeceptum suis hoc dedisse, ut si qui in sancta loca, praecipue ad sanctorum Apostolorum Petri et Pauli basilicas confugissent, hos in primis idololatrios securosque esse sineret.
- 22 27. *suos* = Christianos — *alienosque* = et paganos. 2
- 23 2. Cuvântul *limes* în limba clasică nu este niciodată întrebuințat în sens figurat, cum este luat în acest pasagiu.
- " 12. Verbul *imputare* nu se găsește întrebuințat în epoca clasică a limbii latine.
- " 24. Adjectivul *dicatus* este introdus în limba literară de către Augustinus.
- " 29. Adverbul *veraciter* (=vere) aparține limbii latine de mai târziu.

CAP. II.

- 24 18. *quos ad deorum... templa confugisse*... Se citează însă 2 exemple: Agesilaus, după victoria de la Coronea asupra Atenienilor, Beoțienilor și a aliaților lor, a cruțat pe toți cei refugiați în templul zeiței Minerva. (Plutarch: Viața lui Agesilaus cap. 19). De asemenea Alexandru cel mare, după o lungă asediu, luând cetatea Tyr, ertă pe cei refugiați în templul lui Hercules (Arrianus: De rebus gestis Alexandri c. II. c. 24). Aceste exemple în sine nu micșorează întru nimic tăria argumentului de la Augustinus.
- " 23. Vergilius Aeneis c. II v. 502.
- " 25. Vergilius Aeneis c. II v. 166—168.
- 25 2. Verg. Aen. c. II v. 169—170. De statuă a zeiței Palladei (*Palladium*) eră legat destinul Troiei. Diomedes și Ulixes au reușit să ia această statuă din templu în care eră fixată cu lanțuri de fier.

CAP. III.

- 26 3. Horatius. Epist. cartea I, 2. v. 69.
- " 8. Vergilius. Aeneis. C. I. v. 67—68.
- " 15. Vergilius, Aeneis. C. II. v. 319—321. — Panthus

8 rând.

lui Othrys, eră preotul lui Apollo, al cărui templu eră așezat în cetățuia din Troja.

6 21. Vergilius, Aeneis, C. II, v. 293.—*Penates*, sunt aci zeii protectori ai Troiei.

7 1. *non numina bona, sed nomina...* Joc de cuvinte.
18. Verbul *blasphemo* și toate derivatele ca: *blasphematio*, *blasphemabilis* etc., au fost introduse din limba elină (βλασφημέω) de către Părinții Bisericii din Occident.

A se compara sfârșitul acestui capitol cu finele p. precedent.

CAP. IV.

8 10. Vergilius. Aeneis. C. II, v. 761 — 767. — Cuvântul *asylum* de origină greacă (ἄσυλον), însemnează orice loc consacrat unei divinități. Oricine se refugiază într'un astfel de loc găsea scăpare de orice urmărire. Aci asylum = templum.

17. *liceret... liberet*. Aci avem ceea ce se numește un *joc de cuvinte*.

21. *cum memoriis* = cum basilicis.

7. *communium*. Acciași zei erau adorați și de Greci și de Troieni.

10. *sed Vergilius... mentitus est*. Augustinus presupune că cineva ar putea face această obiecțiune sau întrerupere.

CAP. VIII.

În acest capitol și în cele următoare Augustinus ocupă cu o cestiune, care revine adesea în scrierile Părinților Bisericii creștine, anume: de ce și cei răi suferă împreună cu cei buni în această lume. A vedea în această privință și Tertullianus, Apologeticum, cap. 41.

Pag. rând.

- 29 19. *facit... et injustos?* Vezi Ev. sec. Matth. 5 v. 4.
- " 22. *apostolus*. Vezi Pauli epist. ad Romanos 2, 4.
- " 25. Verbul *thesaurizo* este introdus din grecește (σθησαυρίζω) de către Părinții Bisericii de occidenți.
- 30 11. *qualis sit usus*. Dacă cineva nu știe cum să folosească de lucruri, chiar cele bune devin rele.
- " 13. *dicuntur*. Sunt socotite ca atari de către oameni cari nu și dau seama de firea lucrurilor.—Este interesant să amintim aci și argumentarea lui Seneca (De providentia cap. 3. la început): Nunc illud dico, ista quae tu vocas aspera, quae adversa et abominanda, primum pro ipsis esse, quibus accidunt; deinde pro universis, quorum major cura est, quam singulorum; post haec, volentibus accidere, ac dignos mallo esse, si nolint.
- " 19. *nihil ultimo iudicio...* Iată și cuvintele lui Tertullianus (Apologeticum, cap. 41) relative la acest punct: Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post saeculi finem, non praecipitat discretionem, quae est conditio iudicii ante saeculi finem.
- 31 10. Verbul *eliquare* nu este întrebuințat în epoca clasică. Insemnează: a curăți.
- " 12. *blasphemant*. Vezi nota de la p. 27 rândul 18.
- " 15. *horribiliter*. Formațiune post clasică târzie.

CAP. IX.

- 31 25. *a facinerosis, flagitiosis atque impiis*. Augustinus prin *facinora* înțelege crimel ece privesc aproapele nostru ca: hoția, omorul, etc. Prin *flagitia* se înțeleg cele cu privire la noi înșine ca necurătenia etc.. Sub cuvântul *impietas* se cuprinde tot ceea ce este relativ la Dumnezeu blestemele, etc.. Aceiași distincțiune trebuie lăsată și mai departe la rândul 3—4, pag. 32.
- 32 10. *sicut minando praedixit*, se poate complini astfel per prophetas ut Esaiam et Hieremiam (s. Ieremiam). Vezi d. e. Isaia cap. 24 la început.
- 33 17. *apostolus*: Vezi Pauli Epist. ad Colossenses. 3, 18—25. De asemena în Epist. ad Ephesios, 5, 21.

rând.

următoarele. — Cuvântul grec ἐκκλησία înseamnă la început: adunarea poporului (lat.: contio). În acest sens se găsește d. e. în C. Plinius Caecilius Secundus (epist. 10, 110 (111), 1); *bule et ecclesia* = senatul și poporul. În scrierile Părinților Bisericei creștine *ecclesia* înseamnă comunitatea creștinească precum și locul în care se adunau creștinii: biserica.

11. *humanus dies*, în opoziție cu: *dies Domini*.

28. *Ille quidem... requiram*. Vezi Ezechiel 33. 6.

30. *speculator* = ἐπίσκοπος.

CAP. X.

20. Cuvintele: *apostolicus* (ἀποστολικός) *apostolus* (ἀπόστολος) și *apostolatus* aparțin literaturii creștine.

21. *Scimus...* Vezi Pauli epist. ad Romanos 8, 28.

26. *apostolus*. Petrus (epist. I 3.4) — Paulus epist. I ad Timotheum 6,6 și urm.).

8. *in illa vastatione*. Se face aluzie la devastarea Romei de către Alaric.

13. *Nudus exivi...* Vezi Pauli epist. I ad Corinthios 7, 31

2. *Praecipe divitibus...* Vezi Pauli epist. I ad Timotheum 6, 17 și urm..

15. *Nolite vobis...* Vezi Evang. sec. Matthaeum 6, 19 și urm..

17. *thesaurizate*. Vezi nota dela pag. 29, r. 25.

27. Episcopul din Nola, Paulinus (Pontius Meropius Anicius Paulinus Nolanus 353—431 d. Chr.) cheltuiuse toată averea sa în binefaceri și mai ales cu rescumpărarea celor prinși în resboiu.

30. Nola a fost luată de Alaric puțin timp în urmă după devastarea Romei.

17. *bonum* = virtutem.

18. *mammona* (mamona sau mammonas, ae). În limba elină: μαμμωνᾶς(ό). Augustinus însuși ne spune că acest cuvânt în limba punică înseamnă bogăție. Hieronymus ne spune de asemenea că acest cuvânt este: vox syra.

CAP. XI.

Ideile din capitolul acesta și cel următor sunt dezvoltate în scrierea lui Augustinus intitulată: *De cura pro mortuis gerenda*.

Pag. rând.

- 40 24. *religiosi pauperis*. Se face aluziune la săracul Lazarus și bogatul, despre care se vorbește în Evang. sec. Lucam 16, 19—26.

CAP. XII.

- 41 9. Vezi Evang. sec. Lucam 21, 18. Ev. s. Matthaeum 10, 28.
- „ 17. Vezi Evang. sec. Lucam 12, 4.
- „ 27. *in psalmo*. Ps. 78, 2 și urm..
- 42 6. Ps. 115. 15.
- „ 14. *ulceroso illi paupero*, Lazarus. Se face aluziune la acelaș pasagiu menționat în cap. precedent din Ev. sec. Lucam 16, 19 și urm..
- „ 18. *Rident haec illi...* La Romani înmormântarea era obiectul unei deosebite îngrijiri. Interzicerea ceremoniei înmormântării era considerată ca o pedeapsă foarte aspră. Astfel în legile romane se citează dispozițiuni de felul acesta: *homicida insepultus abjiciatur*.
- „ 20. *philosophi*. Mai ales cei din școala cinică și stoică Diogenes, reprezentantul de frunte al filozofiei cinice, a lăsat cu limbă de moarte ca corpul său să nu fie înmormântat și fiindcă prietenii săi îi amintiau că corpul său va fi sfâșiat de câini și corbii el a zis să i se puie alături un băț cu care să gonască câinii și corbii. Prietenii săi i-au zis atunci că nu o să simtă aceasta. Diogenes a răspuns: Dacă nu voi simți nimic, nu am de ce mă tem ca nu cumva cadavrul meu să fie sfâșiat de animale. Vezi și Seneca (*De tranquillitate animi*, cap. 14) despre filozoful Theodorus.
- „ 22. *morerentur*. M. Porcius Cato, în scrierea sa istorică: *De originibus*, ne spune că legiunile se

Pag. rând.

ceau vesele acolo, de unde știau că nu se vor mai întoarce.

- 42 23. *bestiis esca*. Înainte de Hercules, cei uciși în război nu se mai înmormântau.
- „ 24. *plausibiliter* = cum approbatione populi. Adverbul *plausibiliter* este o formațiune cu totul târzie.
- „ 25. Lucanus. Pharsalia, cartea VII, v. 819.

CAP. XIV.

- 43 10. Ananias, Misael și Azarias.
- „ 11. *allii prophetae* = Jeremias, Ezechiel etc...
- „ 14. *prophetam* = Ionam. Vezi și: Proteția lui Iona II, 1.
- „ 17. Arion din Metimna era un vestit poet liric și muzicant renumit. A călătorit în multe țări precum și în Italia adunând mulți bani cu arta sa. Îmbarcându-se pe o corabie pentru a se reîntoarce în locul său natal, după ce este jefuit de toți banii de către marinarii cari conduceau corabia, se vede în pericol de a fi omorât și aruncat în mare. După multe rugăciuni abia dobândește permisiunea de a cânta ceva pentru cea din urmă dată. La sunetele armonioase scoase de Arion o mulțime de delfini înconjură corabia. Arion sare pe spatele unui delfin care îl duce nevătămat până la Taenarus
- „ 21. *mirabilis*. Iona stătuse trei zile și trei nopți chiar în pânțele balenei.

CAP. XV.

- 44 1. *captivus apud...* M. Tullius Cicero (De officiis I 13) zice: Ut, primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset jurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere.
- „ 5. *juratio* = jurejurando. *Juratio* este un cuvânt neîntrebuințat în epoca clasică.

Pag. rând.

- 45 20. *multitudo... ex singulis*. Dacă fiecare în parte este nefericit, totalitatea acestora nu se poate bucura de fericire.
- " 21. *dicunt*. Aceasta este d. e. opiniunea lui Seneca. În cartea: De providentia, cap. 3 citim: Quid illi (Regulo) fortuna nocuit, quod illum documentum fidei, documentum patientiae fecit?
- 46 12. *impudenter atque imprudenter*. Joc de cuvinte.
- " 21. *in suis sedibus* sc. terrestribus.

CAP. XX.

- 46 25. *in sanctis canonicis libris*. Se zice cu privire la Vechiul și Noul Testament, ca și în cartea 18, cap. 36 și 38.
- " 28. *cavendi carendique*. Joc de cuvinte.
- 47 3. Exod. 20, 13.
- " 5. Exod. 20, 16.
- " 10. Evang. sec. Matthaeum, 22, 39.
- " 30. Pauli epist. I ad Corinthios 15. 36.
- 48 2. Psalmi, 78, 47.
- " 5. Aceste cuvinte privesc atât secta Manicheenilor cât și a Marcioniților.

CAP. XXII.

- 49 3-4. *judicium... involvitur*. Mulți au numit poporul de rând: „magister erroris“.
- " 9. *libro Platonis*. Este vorba de scrierea intitulată „Phaedon“ a filosofului Plato (428–348), cel mai distins școlar al lui Socrates. Tânărul Cleombrotus din Ambracia s'a aruncat în mare pentru a trece mai repede la nemurire. Vezi și Cicero: Tusculanarum quaestionum liber I, c. 34.
- " 16. *magne*. Formațiune datorită poate lui Augustinus.
- " 21. *prohibendum*. Tot în scrierea „Phaedon“ Plato zice că în lumea aceasta suntem așezați ca în o linie de bătaie de către un comandant (zeul suprem) și nimeni nu are voie să părăsească locul său fără voia generalului.

CAP. XXIV.

Pag. rând:

- 50 15. *in sua carne*. Tot corpul său era acoperit de ulcere.
- „ 21. *Catoni praeferamus*. Tertullianus (cap. 50 din Apologeticum) dezvoltă același argument și zice între altele: Mucius (Scaevola) dexteram suam, libens in ara reliquit: o sublimitas animi!.. Regulus, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruce patitur: o virum fortem et in captivitate victorem!.. tantum pro patria, pro imperia, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet.
- „ 23. Este vorba de Marcus Cato supranumit Uticensis. Acesta era unul din cei mai aprigi susținători ai vechii republici și s'a opus cu toată energia la formarea primului triumvirat însă fără succes. La întoarcerea lui Caesar din Galia, a luptat alături de Pompejus, pe care îl credea mai puțin periculos pentru republică decât pe Caesar. După moartea lui Pompejus a continuat lupta contra lui Caesar până când, fiind împresurat la Utica, și-a dat el însuși moartea pentru a nu cădea în mâna lui Caesar (46 înainte de Chr.).
- „ 27. *ex civibus dolendam.., ex hostibus laudandam*. Aci avem ceea ce se numește *rimă*: două membre ale unei propozițiuni care se sfârșesc în același chip. Același lucru 'l observăm și la rândul 2, pag. 51: *serviendo.. moriendo*, precum și la rândul 3—4: *dominatione patientiam.. dilectione constantiam*, în fine la r. 5—6 *hostibus... civibus*. Cu aceasta se atrage mai mult atențiunea asupra ideilor exprimate prin cuvintele care rimează împreună, stabilindu-se în același timp un contrast între acele idei.
- 51 1-2. *ferre... auferre*. Joacă de cuvinte ca și la rândul 5 și 6: *victum... invictum*. Prin aceste mijloace retorice: joc de cuvinte și rimă, autorul face să iasă și mai bine în relief deosebirea ce voește a stabili între Cato și Regulus.
- Despre sărăcia lui Regulus, a se vedea Seneca: Consolatio ad Helviam matrem cap. 12.

CARTEA II.

CAP. I.

Pag. rând.

- 52 17. *adjutorium*, ajutor. Acest cuvânt este neîntrebu-
ințat în epoca clasică.
- 53 2. *fit necessitas*. Expresiune formată după limba
elină. În limba latină se găsește d. e. la Quintillia-
nus: *necessitas est*.
- „ 12. *infatigabiliter*. Această formațiune (de la *infati-*
gabilis) adverbială nu se găsește decât în scie-
rile Părinților Bisericei de apus.
- „ 18. Despre Marcellinus vezi nota dela p. 21 r. 13,
- „ 24. *apostolus*. Vezi Epist. II Pauli ad Timotheum 3, 7.

CAP. III.

- 54 2. Paulus Orosius scrisese, pentru demonstrarea
acestui adevăr, opera; *Historiarum adversum pa-*
ganos libri VII. Vezi și introducerea pag. 11.
- „ 27. *pluvia defit*. Dela început orce calamitate publică
eră considerată ca pricinuită din cauza impietății
creștinilor față de zeii statului Roman. Astfel Ter-
tullianus, cu aproape 200 de ani înainte, în *Apolo-*
geticum (cap. 40, zisese între altele... *si caelum*
stetit (expresiune identică în privința sensului cu:
pluvia defit) *si terra movit... statim Christianos*
ad leonem.
- „ 11. *dissimulant*. Așa d. e. Symmachus în memoriul
către împăratul Valentinianus II acuză pe creștini
de toate nenorocirile încercate de poporul Roman
(384 d. Chr.).

CAP. XVIII.

- 55 2. C. Sallustius Crispus (86 — 34 înainte de Chr.)
scrisese istoria Romanilor începând dela moartea
lui Sulla. Opera sa eră intitulată; *Historiae*, cu-
prinzând 5 cărți. Azi nu mai există această scri ere
Despre aceasta este vorba la rândul 10—11.

fig. rând.

- 55 13. *post parvum intervallnm.* Trecuse abia vreo 17 ani de la stabilirea republicei.
14. *discessionem*=secessionem. Retragerea plebei pe muntele sacru. Vezi Titus Livius II, 32.
21. Scipio Nasica era considerat ca unul din cei mai virtuosi oameni din timpul sau.
24. *At discordia et avaritia.* Cum s'a intamplat in resboiul cu Jugurtha.
- 56 2. *discessio plebis.* A se vedea mai sus pag. 55, r. 14.
5. Porsena, regele Etruriei, voia a restabili domnia lui Tarquinius.
14. *de vitae atque tergo.* Este vorba de cruzimea creditorilor fata de debitori.
30. ejusdem historici = Sallustii.
- 57 26. Verbul *silcescere* este luat in sensul figurat: a se intinde, a se imulti. De asemenea si la Tertullianus (Apologeticum, cap. 4) gasim in inteles metaforic *silva* = copia.
27. *imputare.* Vezi nota dela pag. 23 randul 12.

CAP. XXVIII.

- 58 8. *poenali*, plina de chinuri.
25. *insinuantur... narrantur... laudantur.... postulantur.* Aci avem iarasi un exemplu de rimă. Vezi si nota dela pag. 50, rând. 27.

CAP. XXIX.

- 59 5. Despre Regulus, vezi inceputul Cap. XV, cartea I, Mucius Scaevola dovedise un curagiu deosebit in rezboiul cu Porsena, regele Etruriei. Gajus Luscinius Fabricius se stie ca a atras admirațiunea lui Pyrrhus prin purtarea sa.
7. *jallacissima daemonum malignitate.* Tertullianus in „Apologeticum“ (cap. 22) arata de asemenea ca aceste spirite rele impiedica pe pagani de la cultul adevaratului Dumnezeu.
8. *si quid in te... naturaliter...* Filosofii Stoici mai ales sustineau ca in oricare se afla germenii virtu-

Pag. rând.

- tilor. Acești germenii se pot cultiva și perfecționa prin școală.
- 59 15. *dies est*. Vezi Pauli epist. ad Romanos, 13, 12. — în *quibusdam*, în Romanii cari trecuseră la creștinism.
- " 23. Se face aluzie la refugiul ce găseau toți criminalii în noul oraș al lui Romulus. Aceia însă rămân tot criminali. Cei cari intrau în Biserică se curățau de toate relele.
- " 24. *Non* = ne.
- 60 3. *lapis capitolinus*. Statua lui Iuppiter Capitolinus.
- " 5. Vergilius Aeneis. C. I, v. 278 = 279.
- " 9. *maligni sunt spiritus*... Aceleași idei le găsim și la Tertullianus, în Apologeticum, cap. 22, unde el conchide astfel: *Jam deos quaerite. Quos enim praesumpseratis, daemonas esse cognoscitis*.
- " 10. *Non tam Juno*. Când Aeneas, după căderea Troiei, a plecat spre Italia, zeița Juno a făcut ca el să întâmpine foarte multe greutăți până să ajungă cu corăbiile lui la țărmul Italiei. Vezi și Vergilius (Aeneis I. 25 — 28) asupra cauzei supărării zeiței Juno contra Troienilor.
- " 23. Superlativele *malitiosissimum* și *ignominiosissimum* se găsesc în scrierile Părinților Bisericii creștine de apus.
- " 25. *histriones* = Actorii care reprezentau pe scene crimele zeilor. Vezi și nota dela pag. 61 rând 5.
- 61 4. Adverbul *incomparabiliter*, fără seamăn, aparține limbii latine eclesiastice.
- " 8. *tales homines*. Actorii erau excluși din numărul cetățenilor romani.
- " 12. *isti* = dei.
- " 13. *illi* = actores. Censorul notă pe aceia cari încetaseră de a se mai bucura de drepturile cetățenești.

CARTEA III.

CAP. I.

- 62 11. *isti* = pagani, inimizii creștinilor.
- " 14. Cartea I cap. 8 și 15.
- " 17. *villam... vitam*. Joc de cuvinte.
- " 28. *et quibusdam*. Ca Job.

CAP. XI.

Pag. rând.

- 63 15. Cumanus = adorat în orașul Cumae, format de o colonie greacă stabilită în Campania (în apropiere de Puteoli) înainte de rezboiul Troian.
16. Attalus, regele din Pergamus, lăsase pe Romani moștenitori ai regatului său. Aristonicus însă a ocupat domnia și de aceia Romanii au trimis contra lui pe Licinius Crasus, care a fost învins și în urmă pe M. Perperna, care învinge pe Aristonicus și'l aduce înaintea carului de triumf la Roma (138 înainte de Chr.). Achaia fusese prefăcută în provincie romană cu câțiva ani mai înainte.
- 63 21. *Antiochi*. Antiochus, regele din Syria, a fost învins de L. Cornelius Scipio fratele lui Scipio Africanus.
- „ *Persis*. Este vorba de resboiul contra lui Perseu, pe care L. Aemilius Paulus l-a învins la Pydna (168 a Chr.).
- 64 1. *significasse*. Când se întâmpla ca o statuie să plângă era un semn rău pentru cei cari erau puși sub protecția zeului reprezentat de statuie.
- „ 4. *lapidis*. Statua lui Apollo. Vezi și cap. 29 (cartea II) lapis capitolinus = statua lui Jupiter.
- „ 8. *Diana* Vezi Vergilius Aeneis XI, 836 și următ.,
- „ 9. *Hercules*. Vergilius Aeneis X. 464 și următ...

CAP. XVIII.

- 65 23. *animositas* Acest cuvânt aparține limbei latine eclesiastice.
- „ 28. Cartea I, cap. 15 și 24. — Cartea II, cap. 23 și 29.
- 66 11. Vezi Orosius Cartea IV, cap. 2.
- „ 10. Orosius IV. 11.
- „ 22. *tres... civitates*: Ilium, Lavinium, Alba Longa.

CAP. XXVI.

- 67 21. *Gracchorum*. Tiberius și Cajus Gracchus. După nimicirea acestora, spre amintire, s'a ridicat templul Concordiei.
- „ 26. Saturninus și Servilius au fost omorâți în timpul lui Marius. (100 ani înainte de Chr.).

Pag. rând.

- 67 27. Drusus a fost omorât pe când se încerca să re-
scoale pe Latini (95 înainte de Chr.).
68 4. *bella civilia*. La început între Marius și Sulla.

CAP. XXX.

Argumentul expus de Augustinus în acest capitol este dezvoltat și de Tertullianus în partea 2-a a capitolului 40 din Apologeticum, unde zice între altele «Omnes dii vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum capitolium Senones occupaverunt».

În acest capitol Augustinus continuă cu enumerarea diverselor lupte, începută în cap. 20.

- 69 7. După moartea lui Sulla s'a ivit o mare neînțelegere între consuli din acel an: M. Aemilius Lepidus și Q. Lutatius Catulus. Lepidus susținea că nu trebuie a se ține seamă de ceea ce făcuse Sulla și că chiar cei proscriși trebuie să a primă înapoi averile confiscate. Neputându-se stabili o înțelegere, s'a alergat la arme. Lepidus a fost învins și redus la tăcere.
„ 14. *alium Caesarem* = Octavianum.
„ 29. M. Tullius Cicero a fost pus de către Antonius pe lista proscrișilor și a fost omorât în anul 43 înainte de Chr..
70 11. *multum ille clamaverat*. Cicero ținuse 14 discursuri în contra lui Antonius. Aceste discursuri se numesc „filpice“ pentru că Cicero considera pe Antonius ca un inamic tot așa de primejdios pentru republica Romană, după cum Demosthenes considera pe Filip regele Macedoniei pentru Grecia și în contra căruia a pronunțat discursurile sale numite filipice

CAP. XXXI.

- 70 19. *calebant... halabant*. Alusie la Vergilius, Aeneis Cartea I v. 416 — 417: ... ubi templum illi centum-

Pag. rând.

- que Sabaeo ture calent arae sertisque recentibus halant.
- 70 20. Tămăia venea din Arabia, anume din localitatea Saba, unde se află în mare cantitate. Locuitorii din această parte se numeau Sabaei.
- „ 25. E vorba de M. Tullius Cicero.
- „ 26. În cap. 28 cartea III citim despre Mucius: Mucius Scaevola pontifex, quoniam nihil apud Romanos templo Vestae sanctius habebatur, aram ipsam amplexus, occisus est. Acest Scaevola fusese guvernatorul provinciei Asia arătându-se așa de destoinic în toate privințele și așa de cinstit în cât eră dat ca un model de guvernator, El a fost omorât în timpul războiului civil dintre Marius și Silla.
- „ 27. Acest argument a fost dezvoltat în capitolele de la începutul cărții I.
- 71 14. Despre invazia Galilor vorbește Augustinus în cartea II cap. 22. Despre celelalte două calamități vorbește în cartea III cap. 18.
- „ 22. *boves locutos*. Eutropius povestește că s'a întâmplat aceasta în preziua omorului lui Caesar.
- „ 30. Se face aluzie la erupția vulcanului Etna, întâmplată în anul 617 dela fundarea Romei. A se vedea Orosius V, 6.
- 72 6. Anul 637 de la fundarea Romei. Orosius V, 12 și 13.
- „ 7. *misericorditer*. Formațiune neîntrebuințată în epoca clasică.
- „ 8. *Lucustarum*. Aceasta se pretinde că s'a întâmplat înainte de Grachi.
- „ 18. *ex triginta milibus*. Aceasta eră garnizona lăsată la Utica.

CARTEA IV.

CAP. II.

- 73 4. *Promiseramus*. Cartea I cap. 36 la început.
- 74 1. Apuleius din Madaura (în Africa) a trăit în secolul II-lea după Christos și, între alte scrieri, a compus opera: De mundo.

Pag. rând

- 74 9. *insulatas*, prefăcute în insule. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
 „ 21. *Promiseram*. Cartea I cap, 36.
 75 7. Evang. sec. Matthaeum, 5, 45.

CAP. III.

- 75 15. Aceste două argumente sunt dezvoltate și de Tertullianus în Apologeticum cap. 12—15.
 „ 26. *ventositas* este luat în sensul figurat: trufie, orgoliu, cum de altfel se găsește de obicei întru buințat de Augustinus. Acest cuvânt nu se găsește în epoca clasică.
 77 13. *quot vitiorum*. Fiecare viciu este un tiran fără seamăn. Stoicii ziceau de asemenea că omul rău are atâți stăpâni câte vicii are.
 „ 15. Petri epsit. II, capit. 2 v. 19.

CAP. IV.

- 78 13. *pirata respondit*. Această anecdotă este povestită de Cicero: De republica III, cap. 14.

CAP. VIII.

A se compara cu cap. 25 din Apologeticum al lui Tertullianus.

- 78 19. Cluacina sau Cloacinina era un supranume al zeiței Venus. Acest cuvânt este derivat de la verbul *cluo*=cură, întrebuințat în limba latină arhaică.
 „ 22. Cunina. Vezi și mai jos cap. 24.
 „ 28 Rusina = Rurina. Augustinus dă aci forma cuvântului nesupus legeri rotacismului.
 79 3. Segetia. Vezi cap. 24.
 „ 25. Cuvântul Seja e format din rădăcina verbului *Sero*.
 80 11. *Forculus* în loc de Foriculus.

CAP. XXIV.

Pag. rând.

- 80 26. Cunina și Segetia au fost menționate în cap. 8.
81 1. Această zeiță nu se găsește menționată decât în
Augustinus. Vezi și cap. 35 cartea IV.

CAP. XXV.

- 82 12. *tantis injuriis*. În piesele de teatru, adesea ori zeii
erau reprezentați în situațiuni destul de ridicole.
Despre aceasta vezi și cap. 29 cartea II. A se com-
para de asemenea și Tertullianus, Apologeticum
cap. 15 la început.

CAP. XXXIII.

A se compara cu acest capitol ideile cuprinse în
cap. 26 din Apologeticum al lui Tertullianus.

CARTEA V.

PREFAȚA.

- 83 13. *quae non est, dea*. Acest lucru este discutat în
cartea IV. cap. 18, 21 și 23.
„ 17. *consequenter*, prin urmare. Acest termen este în-
trebuințat în scrierile juridice și în epoca de mai
târziu.

CAP. I.

- 84 8. Poetul epic M. Annaeus Lucanus (39 — 65 după
Chr. în poema: Pharsalia (cartea II, v. 7 și următ.)
rezumă ambele opinii.
„ 21 *aliqui alienant*. Unii poeți ca Manilius (secolul I
după Chr.) în opera sa „*Astromonica*“ (în 5 cărți).
„ 22 *confirmant*. Cum d. e. filosoful Plato precum și
Stoicii.

Pag. rând.

- 85 24. *significare*. Aluziune la Origenes (Comentariu asupra Genesei).
- 86 1-2. *ut debent loqui*. Se face aluziune la ceea ce spune Cicero (în scrierea: De fato) despre filosoful Chryssipus care voia să învețe pe matematici ce expresiuni ar trebui să întrebuințeze.

CAP. XVIII.

Ideia dezvoltată în acest capitol este cuprinsă și în cap. 24 (cartea I), însă în acel capitol este vorba numai de Cato și Regulus. În observațiunile asupra aceluia capitol am spus că este interesant a se compara și ceea ce zice Tertullianus (Apologeticum cap. 50) în această privință.

- 87 3. *Brutus*, care împreună cu Collatinus au fost primi consuli, a pedepsit cu moartea pe proprii săi fii pentru că aceștia făceau parte din conspirațiunea, care avea de scop restabilirea familiei Tarquinia pe tronul regesc.
- „ 6. Vergilius. Aeneis VI, 820—822.
- „ 10. Vergilius. Aeneis VI. 823.
- „ 24. T. Manlius Torquatus în rezboiul cu latinii (339—337 înainte de Chr.) Despre faptul menționat aci se vorbește și în cartea I. cap. 23.
- 88 5. M. Furius Camillus, fiind acuzat de inimizii săi că a oprit pe seama sa mare parte din spoliile luate la dărâmarea cetății Veji, s'a exilat la Ardea. În urmă Romanii l'au ales dictator contra Galilor.
- „ 10. *ecclesia*. Vezi nota dela pag. 33 r. 17.
- „ 12. Cuvântul *haereticus* (ἁρετικὸς), a fost introdus din grecește de către Părinții Bisericei creștine.
- „ 13. Cuvântul *haeresis* (ἁῖρεσις) se găsește și în scriitorii clasici d. e. la Cicero (la care găsim exemple ca: Pythagoras quique ejus haeresim fuerunt secuti), dar mai mult cu înțelesul de: școală filosofică. Cuvântul latin corespondent este: *secta*. La

Pag. rând.

- Părinții Bisericii creștine cuvântul *haeresis* însemnează orice dogmă care se îndepărtează de ceea ce este stabilit în Biserica creștină.
- 88 17. Despre Mucius Scaevola supranumit Cordus, vezi și cartea II, cap. 29.
- " 20. *alterum*, pe secretarul lui Porsena.
- " 29. *Si Curtius*. Acest lucru este povestit de Titus Livius, C. VII, cap. 6.
- 89 12. Evang. sec. Matthaeum 10, 28.
- " 14. Decius Mus s'a jertfit în lupta dela Ve-eris în reboiul cu Latinii. Fiul acestuia s'a sacrificat în lupta dela Sentinum contra unei armate compusă din Gali, Etrusci și Samniți. În fine, nepotul celui d'întâi a pierit în lupta dela Asculum, în reboiul cu Tarentinii și cu Pyrrhus, regele Epirului.
- " 17. Cuvântul *martyr* (μαρτυρ) înseamnă propriu zis : martor, de aci în sens restrâns : acel care cu sângele său este martor de adevărul religiunii creștine, și în acest din urmă înțeles este întrebuințat în scrierile Părinților Bisericii creștine.
- " 24. Marcus Horatius Pulvillus fiind înștiințat de pretinsa moarte a fiului său, nu a întrerupt ceremonia consacării templului. Acest templu fusese început în timpul domniei lui Tarquinius Priscus și a fost terminat aproape de gonirea lui Tarquinius Superbus.
- 89 29. *insepultum*, fără obișnuita ceremonie a înmormântării.
- 90 5. Evang. sec. Matthaeum, 8, 22.
- " 6. Despre M. Atilius Regulus, vezi și C. I. cap. 15 și 24.
- " 23. Praenumele lui Valerius este : Publius. Valerius a murit cu un an în urma celui de al patrulea consulat al său.
- " 26. Despre Cincinnatus a se vedeà și Titus Livius, C. III, cap. 26.
- " 30. *hostibus* = Equis.
- 91 4. Despre Fabricius, vezi și C. II, cap. 29.
- " 12. *qui jam bis consul*. E vorba de consulul P. Cornelius Rufinus.
- " 19. Act. Ap. 2, 45 ; 4, 32.
- 92 6. A se comparà și cuvintele lui Tertullianus (Apologeticum, cap. 50) ;tantum pro patria, pro agro,

Pag. rând.

pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet.

92 10. Pauli epist. ad Romanos 8, 18.

CAP. XXI.

93 18. Ormuzd eră principiul binelui și stăpâria lumina
Ahriman eră stăpânul întunericului și principiul
răului.

„ 22. Despre Segetia, vezi cap. 8 și 24 din Cartea IV.

94 1. Împăratul Titus, după cum se știe, eră supranumit:
amor et deliciae generis humani.

„ 2. *ipse* = idem.

De asemenea și la r. 25, 28 din pag. 93 și r. 4 pag.

94. Această înlocuire este proprie scriitorilor din
Africa.

„ 13. Cartea IV, cap. 29.

CAP. XXII.

94 25. Pompejus a terminat resboiul contra piraților în
40 de zile de la imbarcarea lui la Brundisium.

„ 26. *tertium*. Se înțelege în raport cu cele două pre-
cedente. Vezi mai jos rând. 15 pag. 95 și rând. 19
aceeași pagină.

95 1. *gladiatorum*. Aceștia erau conduși de Saprtacus

„ 3. *horribiliter* este o formațiune care nu se găsește
în limba clasică.

„ 18. *duobus proeliis*. La lacul Trasumennus și la Can-
nae. Vezi și Livius cartea XXII cap. 8 și 19.

„ 21. *quadraginta*. A fost însă întrerupt prin pacea în-
cheiată cu Sulla (84 înainte de Chr.).

CAP. XXIV.

Ideia cuprinsă în acest capitol este explicată și
clarificată prin cele două exemple conținute în ca-
pitoul 25 (Constantin cel mare) și 26 (Theodosius).

CAP. XXV.

Pag. rând.

- 98 18. *tyrannis*. Se face aluzie la Maxentius și Licinius.
 „ 20. *filios*, pe ce trei fii ai săi.
 „ 24. *multo citius*. Nu a domnit decât câteva luni. Jo-
 vianus primise imperiul cu condițiunea ca crești-
 nismul să se bucure de aceeași favoare printre
 supușii săi cum era înainte de Julianus Apostata.

CAP. XXVI.

- 99 20. Pustnicul Johannes a prevestit lui Theodosius re-
 zultatul multor întreprinderi. *Eremus* (ἔρημος) este
 un cuvânt luat din limba elină și aparține limbei
 latine eclesiastice. Însemnează loc pustiu, deșert.
 100 12. Claudius Claudianus a trăit în a 2-a jumătate a seco-
 lului al IV-lea și începutul sec. V după Christos
 Versurile citate aci sunt din panegiricul asupra
 celui de al III consulat al lui Honorius (v. 96—98)
 „ 30. Despre cruzimile acestora se mai vorbește în car-
 tea II, cap. 22 și c. III, cap. 27.
 101 12. După măcelul locuitorilor din Thessalonica, în Ma-
 cedonia, Theodosius a fost silit de către Ambro-
 sius, episcopul din Milan, să facă penitență în public.
 „ 17. Cuvântul *celsitudo* (dela: celsus) nu este între-
 buințat în epoca clasică.
 102 11. O probă cum că cele 22 de cărți nu au fost pu-
 blicate deodată. Vezi și introducerea pag. 10.
 „ 30. M. Tullius Cicero în scrierea: Tusculanae quae-
 stiones C. V. cap. 19.

CARTEA VI.

PREFAȚA

- 103 18. λατοεία. Vezi și cartea V, cap. 15 și c. X cap. 1.

CAP. I.

- 104 23. Psalmi 39. 5.
 5. *libere*. Se temeau să nu fie acuzați și condamnați

<u>Pag.</u>	<u>rând.</u>	
		Astfel Cicero spune despre filosoful Epicurus că se temeă de aeropag.
105	8.	<i>inconvenienter</i> , nepotrivit. Acest adverb nu se întrebuințează în epoca clasică.
"	12.	<i>ab illo uno factos</i> . Astfel zice Plato în scrierea : Timaeus.
"	19.	<i>mimo</i> . Aci se face aluzie la piesele comice sau farse numite : mimus. Actorul, care jucă în aceste piese, se numia tot mimus.
"	"	<i>Libero</i> = Baccho. — <i>Lymphae</i> , Nimfele protectoare ale izvoarelor.
106	2.	<i>faciles</i> . Aluziune la v. 9 din ecloga III a lui Vergilius.
"	4.	<i>vitam... vitem</i> Joc de cuvinte.
"	21.	Cartea IV. cap. 11 și 21.
107	16.	Cartea IV și V.
"	22.	<i>propter vitam...</i> Acesta este subiectul celor 5 cărți V-X dela început.

C A R T E A X.

CAP. V.

111	9.	Ps. 15, 2.
"	26,	Ps. 50, 19.
"	27.	Cuvântul <i>holocaustum</i> (grecește <i>ὁλόκαυστον</i>) și <i>holocaustoma</i> se găsește numai în scrierile ecle-siastice.
112	18.	Ps. 49, 12 și următoarele.
"	24.	Ps. 49, 14 și următoarele.
"	27.	Michael 6, 6 și următoarele.
113	9.	Pauli epist. ad Hebr. 13, 16.
"	11.	Oseus, 6, 6.
"	17.	Evang. sec. Mathaeum 22. 40.

CAP. VI.

114	11.	Vezi ecclesiasticus 30, 24.
"	17.	Pauli epist. ad Romanos 6, 13.

ig. rând.

- 14 26. *saecularis*, e=lumesc. In acest sens cuvântul acesta nu se găsește decât în scrierile eclesiastice.
 „ 30. Pauli ep. ad. Rom. 12, 3 și următoarele.
 15 8 Psalmi 72, 28.
 „ 24. Pauli epist. ad Rom. 12, 3 și următoarele.
 16 5. *ecclesia*. Vezi nota de la pag. 33 rândul 17.

CAP. XIV.

- 17 17. *tanquam aetatum*. Providența divină conduce seria generațiilor umane dela Adam până la fine tocmai ca și viața unui om, care din pruncie până la bătrânețe își parcurge cariera în timp, trecând prin toate vârstele. Această comparațiune atât de firească și originală a fost imitată între alții de Bacon și de către Pascal.
 „ 28. Filosoful Plotinus (205—270 după Chr.) scrisese patru cărți despre providență. Toate scrierile acestui filosof au fost adunate în 6 Enneade. Aci se face aluziune la pasagiul din Enneada III, 2, 13.
 18 9. Evang. sec. Matthaeum 6, 28 și următoarele.
 „ 16. *temporaliter*, pentru un timp oarecare. Acest adverb aparține limbei latine eclesiastice.
 „ 17. *transitoriae*, trecătoare, scurtă. Adjectivul *transitorius* nu se întrebuință în epoca clasică.

CARTEA XI.

CAP. I.

- 119 4. Psalmi 86, 3.
 „ 5. Ps. 47, 2, 3, 9.
 „ 11. Ps. 45, 5 și următ.
 „ 26. *deorum piorum*, anume ingerii. Vezi și cap. 23 cartea IX.

CAP. XVIII.

- 121 26. Pauli ep. ad Corinthios II, 6, 7.
 122 11. Ecclesiasticus, 33, 15.

În acest capitol se mai văd încă urme lăsate asupra lui Augustinus de către Manicheism.

CARTEA XIV.

CAP. IV.

Pag. rând.

- 122 24. Pauli epist. ad Romanos 3, 7.
 123 3. Io. 14, 6.
 „ 30. Pauli epist. I, ad Cor. 3, 3.
 124 2. Cuvântul *carnalis* se întrebuințează numai în scrierile eclesiastice. Însemnează: trupesc, de carne. Ideea contrară este redată prin cuvântul: *spiritalis*.
 „ 7. Pauli epist. I ad Cor., 2, 11 și următoarele.
 „ 17. Pauli epist. I ad Cor., 3, 1.
 „ 26. Pauli epist. ad Romanos, 3, 20.
 „ 28. Genesis 46, 27.
 „ „ *animae* = homines;
 125 2. Vezi mai sus rândul 13—14, pagina 102.
 „ 6. Pauli epist. I ad Cor. 3, 4.

CAP. XXVIII

- 125 23. Psalmi, 3, 4.
 126 1. Psalmi, 17, 2.
 „ 5. Pauli epist. ad Romanos 1, 21 și următoarele.
 „ 16. *nisi pietas*. Singura știință durabilă nu este alta decât cea de a cunoaște și adora pe Dumnezeu adevărat.
 „ 19. Pauli epist. I ad Corinthios, 15, 28.

CARTEA XV.

CAP. I.

- 128 7. Pauli epist. I ad Corinthios, 15, 46.
 „ „ *spiritalis*. Vezi nota dela pag. 124, rândul 2.
 „ 20. Adverbul: *originaliter* nu este întrebuințat în epoca clasică.

Pag. rând.

- 128 22. *impudenter, prudenter...* Joc de cuvinte.
, „ Pauli epist. ad Romanos 9, 21.

CAP. V.

- 131 15. Lucanus, *Pharsalia*, cartea I vers 95.
132 26. Pauli epist. ad Galat. 5, 17.
, 28. Despre cuvintele: *carnalis* și *spiritalis*, vezi nota
dela pag. 124, rândul 2.

CARTEA XVI.

CAP. I.

- 133 25. Genesis 9, 25 și următoarele.

CARTEA XVII.

CAP. I.

- 134 24. Verbul *prophetare* se găsește numai în scrierile
eclesiastice.

CARTEA XVIII.

CAP. IX.

- 38 5. După tradițiune Atena a fost fondată de Cecrops,
care a venit din Egipt în secolul al 16-lea înainte
de Christos. Atena s'a numit la început Cecropia.

CAP. XLII.

Este interesant a se compară acest capitol cu cap.
8 din *Apologeticum* al lui Tertullianus.

CARTEA XIX.

CAP. XI.

Pag. rând.

- 141 13. Psalmi 146, 12.
 142 2. Pauli epist. ad Romanos 6, 22.
 „ 9. Adjectivul *interminabilis* = fără sfârșit (cu privire la timp) se găsește întrebuițat numai în scrierile eclesiastice.
 „ 16. *in rebus terrenis*. Xenofon zicea că pacea este supremul bine, iar războiul cel mai mare rău. Democritus zicea că liniștea sufletească este cel mai însemnat dintre toate bunurile. Stoicii puneau concordia mai presus de orice.

CAP. XII.

- 142 26. Cuvântul *inquietudo* = neliniște, se găsește numai în scrierile eclesiastice.
 143 6. Cuvântul *intentio* în sensul; gând, intențiune este foarte rar în limba latină clasică. În scrierile lui Augustinus însă totdeauna este întrebuițat în acest sens.
 144 15. *qualem*. d. e. Cacus. (Vezi Vergilius Aeneis VIII v. 193 și următoarele). Acest monstru cu trei capete, fiul lui Vulcan și al Medusei, a devastat mult timp Italia, până când a fost răpus de Hercules.
 „ 21. *ille* = Cacus. Cuvintele oxitone erau pronunțate de Aeoli ca paroxitone d. e. ποταμός era pronunțat πόταμος etc..
 147 20. *partes partibus*... Filosoful Empedocles din Agrigent (secolul 5 înainte de Christos) în scrierea sa: περί φύσεως zicea că amiciția (φιλότης) unește totul în univers și că ura (νεῖκος) separă, totul. El admitea patru elemente primitive: focul, apa, pământul și aerul și aceste 2 cauze: amiciția și ura.

CAP. XIV.

- 153 23. Pauli epist. I ad Thimotheum, 5. 8.
 154 1. Abacuc, 2, 4.

Pag. rând.

- 155 5. *principandi* dela: principor — ari = a domni. Acest verb se găsește în scrierile eclesiastice.

CAP. XV. •

- 154 13. Genesis 1, 26.
 „ 26 *Origo.. vocabuli*. Florentinus, jurisconsult din secolul III după Christos scrie: Servi ex eo appellati sunt quia imperatores captivos vendere jubent ac per hoc servare nec occidere solent.
 155 6. Daniel 9, 5 și următoarele.
 „ 15 Io. 8, 34.
 „ 17. *serviunt*. Pasiunile sunt niște stăpâni mai periculoși decât oamenii. — Petri epist. II, 2, 19.
 „ 30. Pauli epist. ad Ephesios 6, 5.
 156 7 Pauli epist. 1 ad Corinthios 15, 24 și 28.

CAP. XVII.

- 159 23. *λατρεία*. Vezi cartea XV, cap. 15 și cartea VI prefață. Lui Dumnezeu, ca stăpân i se cuvine supunere: (*δουλεία*), iar ca Dumnezeu i se cuvine adorare: (*λατρεία*)
 160 1. *adjutorium* = ajutor, nu este întrebuințat în epoca clasică.
 „ 23. *vitalis*. Se face aluziune la cuvintele poetului Q. Ennius.: „vita vitalis“, citate de Cicero în: *De amicitia* paragraful 22.

CAP. XIX.

- 161 9. Cuvintele corespondente, în limba latină, cu substantivul *dogma* ar fi: decretum, praeceptum sau placitum (întrebuințat relativ mai târziu).
 „ 10. M. Trentius Varr o a trăit în sec. I înainte de Christos. Augustinus menționează foarte adesea pe Varro. D. e. c. III, cap. 4, 8, 12; c. VI, cap. 2, etc. etc.. Vezi și pag. 10 din introducere.

Pag. rând.

- 161 29. În cartea VI.
162 1. Pauli epist. I ad Timotheum 3, 1.

CAP. XXV.

- 164 6. *ad se ipsas*. Filosofi Stoici ziceau că virtutea
trebuie cultivată pentru ea însăși.

CAP. XXVII.

- 165 1. Evang. sec. Mathaeum 5, 12.
„ 20. Iob 7, 1.
„ 26. Iacob, 4, 5; epist. I Petri, 5, 5.

CAP. XXVIII.

- 166 21. *e contrario* = contra. Expresiune prepozițională în
loc de adverb. Particularitate a scriitorilor din
Africa.
Vezi și cap. 2, cartea XX.

C A R T E A X X.

CAP. II.

- 167 26. *et boni*. Este interesant a se compara ideile cu-
prinse în cap. 8 și 9 din c. I.
168 9. *e contrario* = contrar. Vezi și nota dela pag. 166 r. 21
„ 23 Psalmi 143, 4.
„ 24. *transitorius*, trecător, scurt. Acest cuvânt nu este
întrebuințat în epoca clasică. Vezi și pag. 118 r. 17.
169 8. *inscrutabilis*, nepătruns. Acest abiectiv aparține
limbei latine eclesiastice.

C A R T E A X X I.

CAP. IV.

A se compară ideile cuprinse în acest capitol cu
cele cuprinse în cap. 48 par. 151—154 din Apolo-
geticum al lui Tertullianus.

Pag. rând.

- 170 6. Plinius, *Naturalis Historia*, XXIX, 23.
 „ 7 și următ. Compară și Tertullianus, *Apologium*
 cap. 48.
 171 5. *corpulentia*, este neîntrebuințat în epoca clasică.
 „ 9. Plinius, *Nat. Hist.* II. 111 și XXXVI, 68.
 „ 13. Adverbul *regulariter* nu este întrebuințat în epoca
 clasică.
 172 3. Adverbul *incompactibiliter* aparține limbei latine
 eclesiastice.
 „ 15. Plinius, *N. H.* XXXVIII, 94.
 173 1. Adverbul *granditer* (mult, cu putere) aparține lim-
 bei latine eclesiastice.
 „ 9. Plinius, *N. H.* XXXVII, 59.
 „ 10. *hircinum sanguinem*. Aci Augustinus urmează tra-
 dițiunea populară.
 174 16. Plinius, *N. H.* XXXVII, 4, 61.

CAP. VII.

- 175 15. Vezi și cap. 4.
 „ 21. Vezi de asemenea cap. 4.
 177 5. Toate acestea au fost desvoltate în c. XXI, cap. 4
 „ 9. *pavonis... Platonis*. Joc de cuvinte; acesta este
 singurul motiv pentru care aceste două vorbe se
 găsesc aci alături.
 178 1. Fructele acestea, dacă erau atinse, se prefăceau în
 cenușe.

CARTEA XXII.

CAP. II.

- 179 11. Phil. 2, 13.
 „ 16. Io. 8, 17.
 „ 17. Psalmi, 36, 31.
 „ 23. Pauli epist. ad Galat. 4, 9.
 „ 28. D. e. în c. XVI, cap. 6.

CAP. III.

Pag. rând.

- 181 6. Genesis, 22, 18.
" 8. Esaias, 26, 10.
" 9. Esaias, 65, 17 și următoarele.
" 16. Daniel, 12, 1 și următoarele.
" 22. Daniel, 7, 18.
" 24. Daniel, 27, 13.
" 26. Cartea XX, cap. 21.
182 4. Filosoful Porphyrius era considerat ca cel mai de seamă adversar al creștinismului. A trăit mult timp în Roma, în urmă s'a dus în Sicilia unde a murit în etate de 71 de ani (304 după Christos.).

CAP. XXII.

- 183 4. Psalmi, 76, 10.
" 23. Liber ecclesiasticus, 30, 12.
184 23. *forinsecus*, din afară. Acest adverb nu este întrebuințat în epoca clasică.
" 25. Plinius în „Naturalis Historia“ povestește asemenea cazuri în c. VII, cap. 4.
186 6. Astfel povestește Vergilius despre regina Dido din Carthago.
187 3. Cicero, De finibus, V, 21.

CAP. XXIII.

În acest capitol Augustinus revine la ideea dezvoltată în c. I, cap. 8 și 9.

Pag. rând.

- 187 25. Pauli Epist. ad Galat. 5, 17.
188 16. Pauli epist. ad Romanos 6, 12 și următoarele.
" 27. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 57.
" 29. Pauli epist. ad Romanos 8, 37.
189 4. Evangelium secundum Matthaeum 6, 12.

CAP. XXX.

Pag. rând.

- 189 23. Psalmi 83, 5.
 190 24. Leviticus 26, 12.
 „ 30. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 28.
 192 15. *inamissibilis*, care nu se poate perde. Formarea acestui adjectiv se datorește scriitorilor eclesiastici, ca și aceea a adverbului (rând 24-25): *ideficienter* fără încetare, neconținut), care se datorește lui Augustinus.
 193 20. Psalmi 88, 2.
 „ 24. Psalmi 45, 11.
 „ 28. Genesis 2, 2 și următoarele.
 194 6. Genesis 3, 5.
 „ 7. Psalmi 89, 9.
 „ 13. Pauli epist. I ad Corinthios 15, 28.
 „ 17. Deuteronomium 5, 14.
 „ 19. Ezechiei 20, 12.
 195 2. Matthaeus 1, 2 și următoarele.
 „ 10. Acta Apostolorum 1, 7.
 „ 18. *dominicus* înseamnă propriu zis: ceea ce aparține stăpânului, domnului (unei case). În scrierile eclesiastice *dies dominicus* sau dominica înseamnă: duminică.
 „ 30. *Amen*. Acest cuvânt, de origină ebraică, (trecut și în limba elină: ἀμὴν a fost introdus în limba latină de către Părinții Bisericii de Apus și înseamnă: să fie, să se întâmple (latinește: fiat), așezându-se în genere după cuvintele la care se referă. Aci, cu toate acestea, are aceeași semnificare pe care o are în genere în cazul când se așează la început, și anume: servă ca să dea mai multă tărie unei afirmațiuni cum d. e. Evang. sec. Matthaeum 8 v. 10: Amen dico vobis, ne in Israel quidem tantam fidem inveni.

— F I N E —

TABLA DE MATERIE

	Pag.
Introducere	3
Aurelinus Augustinus . .	5

Liber I.

Praefatio	21
Cap. I	22
Cap. II	24
Cap. III	25
Cap. IV	28
Cap. VII	29
Cap. IX	31
Cap. X	35
Cap. XI	39
Cap. XII	41
Cap. XIV	43
Cap. XV	43
Cap. XX	46
Cap. XXII	48
Cap. XXIV	50

Liber II.

Cap. I	52
Cap. III	54
Cap. XVIII	55
Cap. XXVIII	58
Cap. XXIX	59

Liber III.

Cap. I	62
Cap. XI	63

	Pag.
Cap. XVIII	64
Cap. XXVI	67
Cap. XXX	68
Cap. XXXI	70

Liber IV.

Cap. II	73
Cap. III	75
Cap. IV	77
Cap. VIII	78
Cap. XXIV	80
Cap. XXV	81
Cap. XXXIII	82

Liber V.

Praefatio	83
Cap. I	84
Cap. XVIII	86
Cap. XXI	93
Cap. XXII	94
Cap. XXIV	96
Cap. XXV	98
Cap. IXXV	99

Liber VI.

Praefatio	103
Cap. I	104
Cap. XII	190

Pag.

Liber X.

Cap. V	111
Cap. VI	113
Cap. XIII	116
Cap. XIV	117

Liber XI.

Cap. I	118
Cap. III	120
Cap. XVIII	121

Liber XIV.

Cap. IV	122
Cap. XXVIII	125

Liber XV.

Cap. I	126
Cap. IV	129
Cap. V	131

Liber XVI.

Cap. I	133
------------------	-----

Liber XVII.

Cap. I	134
------------------	-----

Liber XVIII.

Cap. I	136
Cap. IX	138
Cap. XLII	139

Liber XIX.

Cap. XI	141
Cap. XII	142
Cap. XIII	148
Cap. XIV	151
Cap. XV	154

Pag.

Cap. XVI	156
Cap. XVII	158
Cap. XIX	161
Cap. XX	162
Cap. XXV	163
Cap. XXVII	164
Cap. XXVIII	166

Liber XX.

Cap. II	167
-------------------	-----

Liber XXI.

Cap. IV	170
Cap. VII	175

Liber XXII.

Cap. II	178
Cap. III	181
Cap. XXII	182
Cap. XXIII	187
Cap. XXX	189
Note explicative	197

Cartea I.

Prefața	199
Cap. I	199
Cap. II	200
Cap. III	200
Cap. IV	201
Cap. VII	201
Cap. IX	202
Cap. X	203
Cap. XI	204
Cap. XII	204
Cap. XIV	205
Cap. XV	205
Cap. XX	216
Cap. XXII	216
Cap. XXIV	217

Cartea II.

Cap. I	208
Cap. III	208

	Pag.
Cap. XVIII	208
Cap. XXVIII.	209
Cap. XXIX	209

Cartea III.

Cap. I.	210
Cap. XI.	211
Cap. XVIII	211
Cap. XXVI	211
Cap. XXX	212
Cap. XXXI	212

Cartea IV.

Cap. II	213
Cap. III	214
Cap. IV.	214
Cap. VIII	214
Cap. XXIV	215
Cap. XXV	215
Cap. XXXIII.	215

Cartea V.

Prefață	215
Cap. I.	215
Cap. XVIII	216
Cap. XXI	128
Cap. XXII.	218
Cap. XXIV	218
Cap. XXV	219
Cap. XXVI	219

Cartea VI.

Prefața	219
Cap. I	219

Cartea X.

Cap. V.	220
Cap. VI.	220
Cap. XIV	221

Cartea XI.

Cap. I	221
Cap. XVIII	221

Cartea XIV.

Cap. IV	222
Cap. XXVIII	222

Cartea XV.

Cap. I	222
Cap. V.	223

Cartea XVI.

Cap. I	223
------------------	-----

Cartea XVII.

Cap. I	223
------------------	-----

Cartea XVIII.

Cap. IX.	223
Cap. XLII	223

Cartea XIX.

Cap. XI.	224
Cap. XII	224
Cap. XIV	224
Cap. XV	225
Cap. XVII	225
Cap. XIX	225
Cap. XXV	226
Cap. XXVII	226
Cap. XXVIII.	226

Cartea XX.

Cap. II	226
-------------------	-----

Cartea XXII.

Cap. IV.	226
Cap. VII	227

Cartea XXII

Cap. II	227
Cap. III	228
Cap. XXII	228
Cap. XXIII	228
Cap. XXX	229

DE ACELAȘ:

Istoria legiunii XI „Claudia” și origina orașului Durostor (Silistra).

Tite-Live. — Étude et collation du manuscrit 5726 de la Bibliothèque Nationale de Paris. (No. 109 de la „Bibliothèque de l'École Des Hautes Études” publiée sous les auspices du ministère de l'instruction publique). Paris. Librairie Bouillon.

Studiu asupra lui „Si” condițional. București 1901.

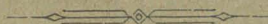
Eusebii Hieronymi De viris illustribus. Text însoțit de introducere și note explicative. București 1910

Q. Septimii Florentis Tertulliani Apologeticum. Text însoțit de introducere și note explicative.

Aurelii Augustini De Civitate Dei (capitole alese). Text însoțit de introducere și note explicative. București 1916.

L. Annaei Senecae De vita beata liber. Text însoțit de introducere și note explicative. București 1920.

Titii Livii Ab Urbe condita (XXI — XXII) Text însoțit de introducere și note explicative. București 1920.

Publicațiunile Casei Școalelor

Biblioteca pedagogică

Lei B.

No.	1. Didactica Magna de <i>Amos Comenius</i>	12,—
"	2. Câteva idei asupra educației. Partea I de <i>Locke</i>	4,25
"	3. Pedagogia practică de <i>A. Mathias</i>	sub tipar
"	4. Introducerea în pedagogia lui Herbart de <i>Chr. Ufer</i>	3,25
"	5. Leonard și Gertruda de <i>Pestalozzi</i>	sub tipar
"	6. Psihologia pedagogică de <i>Em. Martig</i>	8,25
"	7. Eroii de <i>Th. Carlyle</i>	16,—
"	8. Câteva idei asupra educației. Partea II de <i>Locke</i>	2,50
"	9. Emil de Rousseau, tradus de <i>G. Adamescu</i>	20,—
"	10. Pedagogia lui Spencer de <i>G. G. Antonescu</i>	4,50
"	11. Educația Cetățenească	epuizat
"	12. Pedagogia lui Pestalozzi de <i>G. G. Antonescu</i>	6,50
"	13. Școala educativă de <i>N. Moisescu</i>	3,25
"	14. Introducere în filosofie de Paulsen. traducere de <i>I. Lupu și D. Pușchilă</i>	18,—
"	15. Psihologia pentru școalele normale de <i>I. Nisipeanu</i>	12,—
"	16. Evoluția sistemelor de morală de <i>Cr. Tăușan</i>	5,—
"	17. Cultivarea minții cu ajutorul biologiei de <i>N. Moisescu</i>	15,—
"	18. Fișofia lui Plotin de <i>Gr. Tăușan</i>	sub tipar
"	19. Trei studii filosofice de <i>Gr. Tăușan</i>	6,—
"	20. Metodologia după F. Collard de <i>I. Isbășeanu</i> sub tipar	